

.....Opdat het gras weer bloeie.....

Ontwikkeling, levenswetenschappen en religie

PROF. DR. IR. HENK JOCHEMSEN

Inaugurale rede bij de aanvaarding van het ambt
van bijzonder hoogleraar Reformatorische Wijsbegeerte
aan Wageningen Universiteit op 28 mei 2009

WAGENINGEN UNIVERSITEIT

WAGENINGEN UR

Opdat het gras weer bloeie...

Ontwikkeling, levenswetenschappen en religie

PROF.DR.IR. HENK JOCHEMSEN

Inaugurale rede bij de aanvaarding van het ambt van bijzonder hoogleraar
Reformatorische Wijsbegeerte aan Wageningen Universiteit op 28 mei 2009

WAGENINGEN UNIVERSITEIT

WAGENINGEN UR

• • •

2

Prof. dr. ir. Henk Jochemsen Opdat het gras weer bloeie...

Opdat het gras weer bloeie...

Ontwikkeling, levenswetenschappen en religie

Development is about control, both of nature and of people (Adams, 198).....waar de Geest van de Heer is, is vrijheid (Bijbel, II Korinthiers 3, 17)

Inleiding

*Op 't midden van ons levenspad gekomen,
Kwam ik bij zinnen in een donker woud,
Want ik had niet de rechte weg genomen.*

Zo begint een van de meesterwerken van de Europese literatuur, De Divina Comedia, van Dante in de vertaling van Cialona en Verstegen. Sommigen menen dat Dante met deze eerste regel aangeeft dat de Europese cultuur in het 'midden', d.w.z. in de loop van de Middeleeuwen, het spoor bijster is geraakt. Of dat zo is laat ik nu maar in het midden, maar het lijkt erop dat dit canto wel een beeld geeft van de situatie van het beleidsterrein van de ontwikkelingssamenwerking. Deze gedachte komt ook naar voren in het hoofdstuk 'De mid-life crisis van ontwikkelingssamenwerking' dat Govert Buijs schreef in het boek: 'Als de olifanten vechten...'¹ Ook niet zo'n positieve waardering van dat beleidsterrein. Overigens vormt de titel van dat boek, bij de totstandkoming waarvan ik ook betrokken was, de achtergrond van de titel van deze rede. Want die titel 'Als de olifanten vechten..' vormt de eerste helft van een Afrikaans spreekwoord, dat vervolgt met '... wordt het gras vertrapt.' Dat spreekwoord wil zeggen: als de machthebbers vechten dan is het gewone volk slachtoffer, worden gewone mensen de levensmogelijkheden ontnomen. Het doel van ontwikkelingssamenwerking kan - nu nog losjes geformuleerd - niet anders zijn dan dat het 'gewone volk' er baat bij heeft, weer opbloeit. Het vertrapte gras moet weer opbloeien...

1 Buijs GJ. De mid-life crisis van ontwikkelingssamenwerking. In: Buijs GJ (red). Als de olifanten vechten... . Denken over ontwikkelingssamenwerking vanuit christelijk perspectief. Reeks Verantwoording deel 17. Amsterdam: Buijten & Schipperheijn 2001; 21-43.

Als we inderdaad in het midden van de weg, in de mid-life zitten, dan is er nog een weg te gaan en als we, net als de geciteerde dichter, bij zinnen komen, dan ontstaat ook de mogelijkheid van een keuze voor de goede weg. Maar wat is die ‘goede weg’ voor ontwikkelingssamenwerking? Hoe kan deze uit de crisis komen en meer nog dan nu - want ook nu gebeurt er echt wel wat goeds - het gras weer doen bloeien? Daaraan wil ik in deze rede een, onvermijdelijk heel beperkte en bescheiden, bijdrage leveren.² Daarbij wil ik aan het einde in het bijzonder ook ingaan op de rol van levenswetenschappen en van religie, die corresponderen respectievelijk met het aandachtsgebied van deze universiteit en een centrale trek van de wijsgerige beweging die ik op deze leerstoel mag vertegenwoordigen.

Mijn keuze voor ontwikkelingssamenwerking als onderwerp van deze rede heeft een programmatisch karakter voor het werk dat ik als bijzonder hoogleraar aan deze universiteit hoop te verrichten. Aan de keuze liggen een praktische en een principiële overweging ten grondslag. De praktische is dat de benoeming op deze leerstoel een dag per week betreft en ik in de andere vier dagen werkzaam ben op het terrein van ontwikkelingssamenwerking bij de vereniging Prisma, m.n. in bezinning en beleidsontwikkeling, lobby en draagvlakversterking. Het werk in de twee betrekkingen kan tot wederzijdse versterking leiden. De principiële overweging is dat de armoedeproblematiek in deze wereld, zeker ook in haar implicaties voor de gezinsvorming en voor de nieuwe generatie in de arme landen, mijns inziens één van de grootste ethische problemen is van onze tijd.

Achtergrond

Over de problemen in de ontwikkelingssamenwerking is de afgelopen paar jaar veel geschreven.³ De kritiek wijst er vooral op dat de belangen van de donoren (donorlanden en NGO's) en van autoriteiten in de ontvangende landen veelal prevaleren boven de belangen van de mensen voor wie de hulp is bedoeld. Die worden dan nog al eens - zo luidt de kritiek - object van PR ten behoeve van fonds-

² Na het boek genoemd onder 1) is vanuit Prismakring nog verschenen: Verbeek G. Recht in overvloed. Gerechtigheid en professionaliteit in de ontmoeting tussen arm en rijk. Damon 2005.

³ Linda Polman. De crisisravanen. Uitgeverij Balans, 2008. De kritiek van Polman betreft overigens vooral de humanitaire hulp in noodsituaties.

• • •

4

Prof. dr. ir. Henk Jochemsen Opdat het gras weer bloeie...

werving. Het grote aantal hulpverlenende instanties en organisaties leidt verder tot versnippering van de hulp.⁴ In het toekomstige subsidieprogramma van de Nederlandse overheid heeft de minister van ontwikkelingsamenwerking dan ook een beloning gezet op samenwerking.⁵

Op deze kritiek ga ik nu verder niet in. Mijns inziens liggen de echte problemen op het gebied van internationale ontwikkelingsamenwerking en -hulp op een fundamenteeler niveau. En dat is de cultuurhistorische en cultuurfilosofische achtergrond van het begrip 'ontwikkeling' zoals dat fungeert in de context van ontwikkelingsamenwerking, vaak in de combinatie 'duurzame ontwikkeling'. Hierop ga ik nu eerst nader in.

Duurzame ontwikkeling

Het begin van de huidige ontwikkelingsamenwerking wordt vaak gelegd in de inaugurele rede van president Truman in de senaat van de VS.⁶ Daarin zegt hij:

'..... we must embark on a bold new program for making the benefits of our scientific advances and industrial progress available for the improvement and growth of underdeveloped areas. ....'

Overigens had hij daarbij ongetwijfeld goede bedoelingen. Even verderop in zijn rede stelt hij:

'The old imperialism exploitation for foreign profit has no place in our plans. What we envisage is a program of development based on the concepts of democratic fair-dealing.'

Over de drijvende krachten in die groei en verbetering van de 'onderontwikkelde' gebieden (hij spreekt hier niet van landen) is hij niet onduidelijk:

'Greater production is the key to prosperity and peace. And the key to greater production is a wider and more vigorous application of modern scientific and technical knowledge.'

⁴ OESO - Jaarboek over ontwikkeling Rapport Ontwikkelingsamenwerking 2009. Jaargang 10, nummer 1. Samenvatting in het Nederlands. Een van de grootste obstakels waardoor ontwikkelingshulp niet het effect heeft dat deze zou kunnen hebben, is versnippering: hulp die in te kleine stukjes wordt gegeven door te veel donoren, met onnodige en geldverslindende administratiekosten, waardoor het moeilijk is gelden terecht te laten komen waar de behoefte eraan het grootst is.

⁵ Ministerie van Ontwikkelingsamenwerking. Beleidsnotitie Maatschappelijke Organisaties 'Samenwerken, maatwerk, meerwaarde' April 2009;13 (hoofdstuk 6).

⁶ <http://www.bartleby.com/124/pres53..html>.

De gedachte dat niet-geïndustrialiseerde landen onderontwikkeld zijn en dat wij hen moeten helpen zich ook te ontwikkelen, komt bij Truman natuurlijk niet uit de lucht vallen. Adams wijst er in zijn informatieve overzichtsstudie op dat het begrip ontwikkeling - in het Engels 'development' - in de 18e eeuw in de Engelse taal zijn intrede deed in de zin van een organische ontplooiing en groei. In de 19^e eeuw was ontwikkeling een lineaire theorie van vooruitgang geworden, nauw verbonden met kapitalisme en westerse culturele hegemonie.⁷ De gedachte van verbetering en daarmee impliciet van onderontwikkeling was fundamenteel in de West-Europese koloniale expansie. In de tweede helft van de 20 eeuw kreeg het begrip ontwikkeling in de internationale verhoudingen steeds meer de betekenis van een economisch groeiproces waarin de 'onderontwikkelde' landen het voorbeeld van de geïndustrialiseerde landen konden en behoorden te imiteren. Het begrip werd ingevuld als een geheel van beleid en projecten, infrastructuur, kapitaalstromen en technologieoverdracht die de ontwikkelingslanden deel moesten doen uitmaken van de wereld van de massaconsumptie.⁸ Adams beschrijft de verdere ontwikkeling van het ontwikkelingsbegrip. In een paar zinnen: in de loop van jaren 60 en 70 van de 20^e eeuw werd steeds meer duidelijk dat de ontwikkelingshulp niet het verwachte en gewenste effect had. In de jaren 80 kwam de nadruk te liggen op de vrije markt die wel zou zorgen voor de gewenste economische groei in de ontwikkelingslanden. Maar ondertussen was ook meer en meer duidelijk geworden dat industrialisatie een grote aanslag betekende op de natuurlijke hulpbronnen en leefomgeving van de mens. Het begrip duurzaamheid (sustainability) deed zijn intrede in het ontwikkelingsdebat. Ook dat begrip heeft diepere historische wortels in de Europese cultuur, zo vertelt ons Adams. De relatie mens-natuur is de geschiedenis door een centraal thema geweest in godsdiensten en wereldbeschouwingen. In de Europese geschiedenis is de relatie bijzonder complex en gelaagd geworden.⁹ Vanaf de 15^e eeuw werden de gedachten en opvattingen in West Europa over de natuur en de mens-natuur verhouding beïnvloed door de opkomende wereldreizen en daarop volgende handel (Marco Polo, Columbus,

⁷ Adams WM. Green development. Environment and sustainability in a developing world. London:Routledge 2009³; 8.

⁸ Adams a.w.;9.

⁹ Zie bijvoorbeeld: Voorsluis B. (red). De zwijgende natuur. Natuurervaring tussen betovering en onttovering. Zoetermeer: Meinema 2002; en Picht G. Der Begriff der Natur und seine Geschichte. Stuttgart: Klett-Cotta 1993³.

• • •

6

Prof. dr.ir. Henk Jochemsen Opdat het gras weer bloeie...

kolonialisatie en daarmee gepaard gaande handelsrelaties). De tropen waren voor de Europeaan exotisch en deden denken aan het Bijbelse spreken over het paradijs. Tegelijkertijd werd de mens-natuur verhouding problematischer door de modernisering die zich in de 16^e - 18^e eeuw voltrok. In de 19^e eeuw, de tijd van de Romantiek, wanneer de negatieve effecten van de modernisering en het daarmee gepaard gaande streven naar beheersing van de natuur zichtbaar beginnen te worden, zien we sterk kritische beschouwingen opkomen over de wijze waarop de (moderne) mens met de natuur omgaat.¹⁰ De 20^e-eeuwse milieubeweging bouwt deels voort op de geschriften uit het begin van het moderne tijdperk en de Romantiek. De oprichting van organisaties (met rechtspersoonlijkheid) gericht op natuur-bescherming begint dan ook in de 19^e-eeuw.¹¹

Deze aandacht voor het milieu en de natuur hebben ertoe geleid dat in het overheersende discours het begrip ontwikkeling nu stevig vastgeklonken zit aan het begrip duurzaamheid. We streven duurzame ontwikkeling na zowel in het welvarende Noorden als in het arme Zuiden.¹² Maar in die term ligt een fundamentele spanning opgesloten.

Heel grof gezegd kunnen we stellen dat de twee woorden duurzaamheid en ontwikkeling, zoals ze in het overheersende discours gebruikt worden, twee grote wijsgerige en culturele stromingen in de westerse geschiedenis vertegenwoordigen.

Ontwikkeling wortelt in de stroming van het rationalisme en het daarmee samenhangende wetenschappelijk-technische streven naar beheersing van de natuur en naar economische groei. Duurzaamheid wortelt in de stroom van het gevoel, van de Romantiek.¹³ In termen van Dooyeweerd: de spanning tussen het wetenschapsideaal en het persoonlijkheidsideaal.¹⁴ En wellicht kunnen we achter deze twee woorden in

¹⁰ Adams, a.w.;28.

¹¹ Adams a.w.;31,32. Hoezeer ook hier toch altijd het Europese belang heeft geprevalleerd boven dat van de koloniën blijkt uit het feit dat bijvoorbeeld de Britse natuurbeschermers tevens liefhebbers waren van de jacht in de Afrikaanse koloniën, terwijl men de lokale bevolking de jacht wilde onthouden.

¹² Sterk generaliserend, maar gemakshalve en in aansluiting bij gangbaar spraakgebruik in de sector worden de rijke geïndustrialiseerd landen aangeduid met Noorden en de ontwikkelingslanden met Zuiden.

¹³ Hasard P. De crisis in het Europese denken. Europa op de drempel van de Verlichting 1680-1715. Amsterdam: Agon 1990;399 (oorspronkelijk Frans, 1935).

¹⁴ Dooyeweerd H. A New Critique of theoretical thought. Ontario: Paideia Press 1983, I, 190-194 (1^e druk in 1969).

...

de verte ook nog de spanning ontwaren die Dooyeweerd opmerkte in de klassieke Griekse cultuur, namelijk die tussen een natuurreligie en de Olympische cultuurreligie.¹⁵ Kunnen die spanningen overbrugd worden?

In het geïnstitutionaliseerde natuurbeheer kwam in de eerste decennia van de 20^e eeuw de ecologie centraal te staan. Meer en meer trachtte men in dat natuurbeheer de ecologische inzichten van natuurlijk evenwicht en stabiliteit toe te passen. Deze combinatie van aandacht voor de natuur en beheer volgens wetenschappelijke inzichten maakten dat de ecologie een belangrijk taalveld bood voor de opkomende dialoog tussen milieubeheer en economische ontwikkeling.¹⁶ Hoe ligt dat nu met het hedendaagse streven naar duurzame ontwikkeling?

Verdere opbouw

Ik ga nu eerst nog nader in op de overheersende invulling van 'Duurzame ontwikkeling' om onze situatie conceptueel nog scherper te krijgen. Vervolgens wil ik proberen daarvan een nadere duiding te geven waarin betoogd zal worden dat de problematiek in de internationale ontwikkelingssamenwerking vraagt om een ander verstaan en een andere vormgeving van ontwikkelingswerk en -samenwerking. Vervolgens zal ik pogen die andere benadering te schetsen om aan het einde van mijn verhaal daarvan enkele algemene implicaties te formuleren.

Het overheersende discours (Mainstream Sustainable Development)

Adams betoogt met een overvloed aan gegevens en analyses dat er een hoofdstroom is in het Westerse, of beter het Noordelijke, denken over duurzame ontwikkeling waarin een aantal elementen te onderscheiden valt. Dat denken heeft zich gevormd in de loop van de decennia vanaf de jaren 60 van de vorige eeuw. De afgelegde weg kan goed in beeld gebracht worden door vermelding van de internationale conferenties dan wel rapporten over duurzame ontwikkeling. De belangrijkste voor goed begrip van de huidige stand van zaken lijken mij de in tabel 1 genoemde.¹⁷ Op basis van de in die tabel genoemde documenten identificeert Adams

¹⁵ Dooyeweerd a.w.; 62. Laatstgenoemde spanning loopt overigens niet parallel loopt met de spanning tussen wetenschaps- en persoonlijkheidsideaal. Er lijkt eerder sprake van een driehoeksverhouding tussen een wetenschaps-, een persoonlijkheids- en een natuurideaal.

¹⁶ Adams a.w.; 38-42.

¹⁷ Adams a.w.; 53 vv.

een overheersend denkpatroon over duurzame ontwikkeling (Mainstream Sustainable Development, MSD). Ik geef daarvan de hoofdtekken kort weer:

a) Marktgericht milieubeleid (market environmentalism)

Dit is een nadruk op de markt als noodzakelijke institutie om duurzaamheid te bereiken. Dit houdt in dat milieudoelen en natuurwaarden vertaald worden in goederen en diensten voor het economische verkeer. Als er markt voor is, worden ze gerealiseerd. Zo kan het bedrijfsleven ‘vergroenen’. Een voorbeeld: het succes van de biologische landbouw hangt vooral af van markt die men voor de producten kan veroveren. Een geluid dat bijvoorbeeld ook de Nederlandse overheid laat horen. Dus MSD stelt het kapitalistische model van industrialisatie niet ter discussie maar aanvaardt de industriële cultuur gebaseerd op individualisme, rationaliteit, groei, doelmatigheid, specialisatie, centralisatie en grootschaligheid. Overheersende waarden zijn utilistisch, individualistisch en antropocentrisch.¹⁸

b) Ecologische modernisering¹⁹

De markt staat weliswaar centraal in MSD maar niet een volledig vrije markt. Die kent teveel risico's voor het milieu. De markt moet gereguleerd. Regels zijn nodig voor het internationale bedrijfsleven om milieuschade te voorkomen. Daarbij gaat het vooral om technische voorschriften ten aanzien van productiewijzen. Deze benadering wordt ecologische modernisering genoemd. Het gaat daarin om aanpassingen en regulering, niet om fundamentele kritiek op de eerdergenoemde marktgerichtheid. De modernisering wordt geheel in overeenstemming geacht met ecologische duurzaamheid. De ecologische crisis kan overwonnen worden met technische innovaties en institutionele transformaties gepaard gaande met procedurele aanpassingen. (Hier toont zich de spanning tussen ontwikkeling als economische groei en duurzaamheid die corresponderen met een respectievelijk technocentrische en ecocentrische benadering van de werkelijkheid). Ecologische modernisering kan aangeduid worden als de intensivering van ecologische rationaliteit onder het kapitalisme.²⁰

¹⁸ Adams a.w.;117.

¹⁹ Adams a.w.;125 vv.

²⁰ Adams a.w.;127.

Spaargaren en Mol wijzen erop dat het ecologisch modernisme een deterministische opvatting en hoge verwachtingen heeft van technologische ontwikkelingen.²¹ Ontwikkeling is beheersing en vooruitgang.²²

Tabel 1: Belangrijkste internationale conferenties/documenten over Duurzame ontwikkeling.

Jaar	Organisatie	Plaats	Onderwerp; uitgave
1968	Unesco	Paris	Intergovernmental conference of experts on a scientific basis for rational use and conservation of the biosphere; launched the Man and the Biosphere programme in 1970
1972	VN	Stockholm	UN conference on the human environment. Begin van een proces dat in 1980 leidde tot publicatie van World Conservation Strategy (WCS), door International Union for the Conservation of Nature (IUCN); bevat voor het eerst expliciet de triple P gedachte
1987	VN -World Commission on Environment and Development IUCN		Our common future aangeboden aan de Algemene vergadering van de VN; Trachtte natuur- en milieu beheer te verzoenen met (economische) ontwikkeling ²³
1986		Ottawa	Herziening van WCS; een menselijker en zuidelijker gezicht. Leidde in 1991 tot een rapport: Caring for the earth, met daarin 9 principes voor duurzame ontwikkeling
1992	UN conference on Environment and Development	Rio de Janeiro	Rio declaration en Agenda 21, Convention on biological diversity en Convention on climate change; Vervolgconferenties: International Conference on Population and Development (Cairo 1994); World Summit on Social Development (Copenhagen, 1995); World Conference on Women (Beijing, 1995); World Food Summit (Rome 1996)
2000	UN general assembly	New York	United Nations Millennium Declaration; de 8 zogeheten millennium ontwikkelingsdoelen (MDG's) die in 2015 gerealiseerd zouden moeten zijn.
2002	World Summit on Sustainable Development	Johannesburg	Johannesburg Plan of Implementation

²¹ Spaargaren Gert, Mol Arthur PJ. Sociology, environment and modernity: ecological modernization as a theory of social change. *Society and natural resources* 1992;5:323-344.

²² Adams a.w.; 128, 198, 199.

²³ Adams a.w.; 82.

²⁴ Adams a.w.; 82.

c) Een vorm van 'milieupopularisering' (environmental populism)

Dit kent verschillende manifestaties. In de eerste plaats de nadruk op het belang van de betrokkenheid van de 'gewone burger' en diens vermogen om de eigen omstandigheden te beïnvloeden. Burgers zijn, eventueel via een empowerment proces, in staat om te participeren in een veranderingsproces. MSD is sterk beïnvloed door het *ecodevelopment* denken, dat vooral de proceskant van duurzame ontwikkeling benadrukte, namelijk als ontwikkeling van het volk, voor het volk en door het volk.²⁴ Vandaar ook de nadruk op decentralisatie van bureaucratie, lokale initiatieven als kleine bedrijven, zelfvoorziening van gemeenschappen, etc.. Deze nadruk op 'het volk' geeft aan MSD aan populistisch (puur in descriptieve zin) karakter.

Adams geeft van de invloed van deze benadering op het overheersende denken over duurzame ontwikkeling drie karakteristieken met kritische kanttekeningen.

- i) Een focus op menselijke basisbehoeften en daarmee op de allerarmsten. Tegelijkertijd laat het machtsverhoudingen die een achtergrond vormen van die armoede veelal ongemoeid.*
- ii) Het heeft ideeën over aangepaste technologie en 'Small is beautiful' opgenomen, dat enige tijd een icoon van het ontwikkelingsdenken is geweest.*
- iii) Het heeft de aandacht gevestigd op participatie. Participatie en participerende ontwikkeling, participerende democratie e.d., werden 'hoera woorden'. Met deze kwalificatie is geen negatief oordeel gegeven, maar Adams wijst er wel op dat het woord participatie afhankelijk van de context diverse betekenissen kan krijgen. Opmerkelijk is bijvoorbeeld dat het omarmd werd door zowel politiek rechts als links om uiteenlopende redenen. Het politiek rechtse denken dat de invloed van de overheid wil beperken en veel verwacht van de markt -en daarmee individuele keuzen- vindt het prima dat de burger participeert in zijn eigen ontwikkeling. Dat kan de rol van de overheid verminderen.²⁵ Politiek links vindt de idee van participatie van burger en van de betrokkenheid van de gemeenschappen aantrekkelijk om mensen zo weerbaar te maken tegen de economische globalisering en macht van de markt alsook tegen de bureaucratiesing van centrale overheden.*

²⁴ Adams a.w.;129.

²⁵ Denk in Nederland aan de Wet Maatschappelijke Ontwikkeling waarvan dit denken mede achtergrond vormde.

iv) *Maar deze ideeën over participatieve ontwikkeling en van de gemeenschap ('community') als een natuurlijke eenheid en legitimatiebron voor sociale verandering, lijken soms ook wel een romantisch ideaal, dat de realiteit van de spanningen die binnen gemeenschappen leven, over het hoofd dreigt te zien.*

d) *Draagkracht van natuur*

MSD verschilt van het traditionele ontwikkelingsdenken in de aanvaarding van de begrensde biofysische draagkracht van natuur. Het besef van deze begrensdheid is in het ontwikkelingsdenken in brede zin verbonden met Neo-Malthusianistische ideeën over bevolkingsgroei. Duurzame ontwikkeling zou per definitie een ontwikkeling zijn van maximale beperking van de bevolkingsgroei in de wereld.²⁶ In het MSD is deze opvatting over bevolkingsgroei op genuanceerder wijze meegenomen. In plaats van op bevolkingsgroei en - omvang op zichzelf is de nadruk meer komen te liggen op reproductieve gezondheid en - rechten en daarmee op beschikbaarheid van middelen voor geboorteregeling, goede moeder- en kindzorg en onderwijs. De verwachting is dat deze maatregelen tot kleine gezinnen en een beperkter bevolkingsgroei zullen leiden.

Andere stromingen

Adams geeft aan dat naast de hoofdstroom in het denken over ontwikkelings-samenwerking zoals hierboven kort aangeduid, er diverse andere stromingen zijn die de hoofdstroom kritiseren en veelal een radicaler aanpak voorstellen van het armoede- en ontwikkelingsprobleem. Hij noemt o.a. ecosocialisme, eco-anarchisme, eco-feminisme, deep ecology, eco-feminisme. Ik ga daarop nu niet verder in. Wel merk ik op dat deze kritische benaderingen vaak elementen van kritiek bevatten op de moderniteit als cultuurstroming, o.a. het antropocentrisme daarvan. Ook ik meen dat een beoordeling van het overheersende denken over duurzame ontwikkeling en het zoeken naar andere wegen niet heen kan om een oordeel over de moderniteit en de wijze waarop deze zich in onze cultuur manifesteert. Hierop ga ik nu nader in.

---

²⁶ Adams a.w.;133 vv.

Moderniteit

Om zicht te krijgen op voor ons enkele belangrijke kenmerken van de moderniteit begin ik met enkele cultuurhistorische opmerkingen. Ik wijs er vooraf op dat ik met de kritische benadering van de moderniteit niet wil ontkennen dat die ontwikkeling ook elementen kent die we nu niet meer kwijt willen. Blijven steken in een romantische hang naar het verleden is bovendien onvruchtbaar.

Onze Europese cultuur is tot ver in de Middeleeuwen een religieuze cultuur geweest, zoals de meeste - om niet te zeggen, alle - andere culturen in de wereldgeschiedenis. Daarin stond een historische vorm van christendom centraal, beïnvloed en niet zelden vervormd door andere religieuze invloeden. In die cultuur werden de werkelijkheid en het leven verstaan en kregen vorm vanuit de betrokkenheid op de geestelijke werkelijkheid. Dit hield in een erkenning van een zekere ordening in de zintuiglijk waarneembare werkelijkheid. Een consequentie van die ordeningsopvatting is de overtuiging dat het handelen van de mens rust op een gegeven orde die in de werkelijkheid is gelegd. Het is, kortweg, de opvatting dat ordening en betekenis van de dingen voorafgaan aan het (individuele) menselijke bestaan. In de joodse en christelijke geloofsovertuiging die in het Westen dominant zijn geweest, is die orde niet een vooraf gegeven star voorschrift of een onbuigzaam noodlot, maar vooral ook een bestemming die in het leven en in de geschiedenis gestalte moet krijgen. Die orde heeft geen zelfstandigheid ten opzichte van de Schepper (hierin ligt een verschil met het Griekse denken), maar rust in Gods onderhoudend werk. Deze visie houdt vervolgens in dat in de schepping mag en zelfs behoort te worden ingegrepen om het kwaad dat direct of uiteindelijk gevolg is van menselijke ongehoorzaamheid te beperken en te blijven trachten de bestemming van de schepping gestalte te geven tot Gods eer. Maar dat werken en ingrijpen dient uit te gaan van oorspronkelijk gegeven ordeningen en dient zich te richten op de gegeven bestemming, erkennend dat die niet zonder meer uit de werkelijkheid zijn af te lezen wegens de verstoringen en de wanorde die er ook zijn. Dat geldt ook voor allerlei vormen van zorg voor het menselijke leven en levensonderhoud.

In de loop van de Middeleeuwen ontstaat een andere houding ten opzichte van de werkelijkheid. De zichtbare werkelijkheid wordt verzelfstandigd ten opzichte van de geestelijke werkelijkheid. De mens treedt tot de werkelijkheid in een relatie van subject tot object, de relatie die de wortel vormt van de moderne wetenschap en

...

techniek. In die subject-object relatie, die zich kenmerkt door enkele vormen van abstracties, wordt afgezien van de geestelijke werkelijkheid en van gegeven zinverbanden.²⁷ *In plaats van het inzicht dat betekenis en bestemming voorafgaan aan het individuele bestaan, kwam de ervaring op dat het individuele menselijke bestaan vooraf gaat aan de betekenis van de dingen en het leven.* Dit houdt namelijk in dat de mens zelf, en ieder individu weer opnieuw, betekenis moet geven, niet alleen aan het eigen bestaan, maar aan heel de wereld waarin de mens leeft. De mens wordt gedefinieerd als een rationeel subject. De werkelijkheid bestaat uit op zich betekenisloze voorwerpen in een 'toevallige' constellatie. Pas door het gebruik en het nut voor de mens krijgen die voorwerpen betekenis en geeft de mens betekenis aan zijn eigen leven. De werkelijkheid wordt dan ook niet meer ervaren als een waardevolle schepping maar, op het eerste gezicht althans, als een toevallig ontstaan geheel dat uitgangsmateriaal vormt voor de constructie van een wereld naar eigen inzicht met behulp van de moderne methodieken en technieken en voor de eigen behoeftebevredestiging. De instrumentele rationaliteit die het technische handelen kenmerkt en daarbinnen een legitieme plaats heeft, heeft ook het denken in andere samenlevingssectoren meer en meer beïnvloed. Deze benadering vormde de achtergrond van de opkomst van de moderne wetenschap en techniek en heeft geleid tot een explosie van een bepaald soort kennis die in de loop van de moderne geschiedenis heeft geresulteerd in allerlei mogelijkheden om in die werkelijkheid in te grijpen ten behoeve van de mens. Maar het succes van wetenschap en techniek heeft geleid tot een overschatting ervan. De wetenschappelijk-technische benadering van de werkelijkheid is in de loop van de moderne geschiedenis - dus vanaf de 16^e eeuw - en vooral in de Verlichting in de Europese cultuur het beslissende perspectief geworden op wereld en samenleving. De wetenschappelijk-technische rationaliteit kreeg daardoor voor het publieke leven een beslissende stem. Andere menselijke functies als emotionaliteit, ethiek en geloof, werden naar de marge van het persoonlijke gedrongen. De splitsing tussen subject en object ging aldus gepaard met een splitsing tussen feit (zoals de wetenschap dat vaststelt) en waarde (die subjectief wordt toegekend), en tussen lichaam (dat behoort tot de wereld van de 'feiten') en geest (die behoort tot de wereld van het subject). Ook het levensbeschouwelijke en ethische pluralisme is een gevolg van

²⁷ Schuurman E. Faith and hope in technology. Ontario: Clemens Publishing 2003; ch 4.2; (oorspronkelijk in het Nederlands : Geloven in wetenschap en techniek, Amsterdam 1998).

deze ontwikkeling geweest. Maar dan alleen in de marge van het publieke leven, want in dit publieke leven overheerste de wetenschappelijk-technische rationaliteit, vooral gericht op economische groei en materiële welvaart, kortom op 'voortuitgang'. Om de onstuimige wetenschappelijk-technische ontwikkelingen in goede banen te leiden, is vervolgens de ethiek, die in het terrein van de subjectieve meningen was opgesloten, weer tevoorschijn gehaald. Maar vaak betreft het dan een smalle ethiek met een sterke nadruk op procedures en zorgvuldigheidsvereisten die mogelijke schade moet beperken. Op zich van betekenis maar niet echt van invloed op een gedeelde visie op het goede leven en de wijze waarop daaraan gewerkt kan worden.

In de moderniteit werd de rede nog gezien als bron van waarheid en goedheid. Dat geloof is in de Eerste en anders wel in de Tweede Wereldoorlog aan flarden geschooten. In het postmoderne denken is de subjectivering van ethiek en levensbeschouwing geradicaliseerd. Maar het verstaan van wetenschap en techniek als de instrumenten om ons bestaan veilig te stellen en onze persoonlijke visie op het goede leven te realiseren, is daardoor eerder nog versterkt dan verzwakt.

Deze wereld- en levensbeschouwing, want dat is het ten slotte zelf ook, heeft een instrumentele visie op wetenschap, techniek en op professies. Professionals zijn mensen die beschikken over speciale kennis, vaardigheden en attitudes (kortom over competenties), die hen in staat stellen voor de samenleving belangrijke waarden te realiseren en die daardoor een goede positie in de samenleving kunnen verwerven. Maar als waarheid, goedheid en zin subjectieve constructies zijn, dan dient de professional zijn persoonlijke overtuiging geheel buiten zijn professionele handelen te houden. Ziehier de splitsing tussen professionaliteit en levensbeschouwing.

Het is niet moeilijk in te zien dat de hoofdstroom in het ontwikkelingsdenken zoals hierboven geschetst, wortelt in de moderniteit, ook al zijn er elementen die stammen uit de Romantiek en daardoor geïnspireerde natuuropvattingen. Ik noem de nadruk op materiële economische groei en de dominante rol van de markt daarin, de onopgeloste spanning met natuurbeheer en duurzaamheid, het antropocentrisme, de technocentrische insteek, de nadruk op individualisering en op individuele rechten, ook al wordt dat in de praktijk vaak gemitigeerd door de 'populistische' inslag die er ook is.

. . .

Heel centraal is de gedachte van de waardevrijheid van de bestaande structuren en ordeningen, zowel in de natuurlijke omgeving als in de sociale structuren (zie excurs).

Excurs

Een voorbeeld waarin de opvatting van de waardevrijheid van bestaande structuren en natuurlijke hulpbronnen naar voren komt, geeft het boek 'Bad Samaritans' van de Koreaanse ontwikkelingseconoom Ha-Joon Chang, verbonden aan de Universiteit van Cambridge. Hij bekritiseert de stelling van neoliberale economen dat volstrekt vrije wereldhandel tot optimalisering van economische productie leidt en uiteindelijk in ieders belang is. Dat doet hij door aan te geven dat die stelling uitgaat van de gedachte dat de productiemiddelen in alle landen vrij kunnen bewegen tussen diverse economische activiteiten.²⁸ Mensen zijn arbeidskrachten die groenten kunnen verbouwen voor een lokale markt in Afrika maar ook tewelk gesteld kunnen worden in de toeristenindustrie. En grond kan gebruikt worden voor de verbouw van katoen voor de export of voor grasland voor de melkveehouderij voor de regionale markt, etcetera. Deze volstrekt contextloze en cultuurloze opvatting van economische productiviteit houdt niet alleen een minachting in van menselijke gemeenschappen, maar is ook feitelijk een fictie. Met een vloed aan gegevens en argumenten betoogt Chang dan ook dat de neoliberale opvatting van de vrije markt en wereldhandel als de oplossing van het armoede- en ontwikkelingsvraagstuk aantoonbaar onhistorisch en onjuist is en veelal nadelig zou uitwerken voor de armere landen. Hoe dan ook, de gedachte van vrije inzetbaarheid van mensen en middelen in het economische proces is typisch een uitvloeisel van de moderniteit die aan de werkelijkheid geen recht doet.

Ten slotte een blinde vlek voor de betekenis van religie in het leven van mensen zoals ook vandaag nog het geval is voor vele volken en samenlevingen. Wel is op dit punt in het overwegend seculiere Noorden een zekere keer ten goede ingezet.²⁹ Kenmerken van de moderniteit in het *concrete* ontwikkelingswerk zijn de benadering vanuit het *tekort*, vanuit de problemen die arme mensen hebben, de vertaling

²⁸ Ha-Joon Chang, *Bad Samaritans. The guilty secrets of rich nations & the threat to global prosperity*. London: Random House business books 2007;70,71.

²⁹ Zie bijvoorbeeld James R. What is distinctive about FBO's? Praxis paper 22. Intrac 2009.

daarvan in *projecten* die gestempeld worden door het *doelrationele* denken en een lineaire oorzakelijkheidopvatting tussen projectinterventies en kwantitatieve resultaten en daarom de behoefte aan meting van die resultaten. (Een opvatting die mede achtergrond vormt van de teleurstelling en de kritiek die in de rijke landen opklinkt over het resultaat van het ontwikkelingswerk van de afgelopen 60 jaar). Weliswaar is die benadering in de bezinning op ontwikkelingswerk wel gekritiseerd, maar desalniettemin in de praktijk nog altijd nadrukkelijk aanwezig.

Een andere benadering

Naar mijn inzicht is het wenselijk te zoeken naar een andere benadering van ontwikkelingssamenwerking - trouwens van de cultuurarbeid in het algemeen en in het bijzonder van professionals - die de nadelen van de eenzijdigheden van de moderniteit vermijdt en meer recht doet aan de complexiteit van ontwikkelings-samenwerking en aan diversiteit van normen die van belang is. Als uitgangspunt - of, zo u wilt, invalshoek - kies ik niet voor een cultuurbeschouwing en ook niet voor het microniveau van de concrete samenwerking dan wel hulpverlening.

Ik kies mijn invalshoek in de entitaire structuur van sociale praktijken en wel in het bijzonder van de praktijk, of misschien beter, familie van praktijken, van het ontwikkelingswerk. Daarbij maakt het vooralsnog niet uit door wie die wordt uitgevoerd, door ontwikkelingswerkers van de rijkere landen of, zoals gelukkig meer en meer het geval is, in een samenwerking tussen ontwikkelingsorganisaties en lokale organisaties en instituties. Maar voordat ik nader op die praktijk inga, geef ik eerst een korte bespreking van het praktijkbegrip zoals dat aanvankelijk is beschreven in onderzoek van het Prof. Lindeboom Instituut en later ook in andere verbanden door diverse collega's van de beweging voor reformatorische wijsbegeerte en mijzelf is uitgewerkt.³⁰

Deze praktijkopvatting en de daarmee samenhangende visie op de werkelijkheid verschilt daarin van de moderne dat sociale verbanden en natuurlijke hulpmiddelen

³⁰ Jochemsen H. Normative practices as an intermediate between theoretical ethics and morality. *Philosophia Reformata* 71 (2006): 96-112; zie ook Cusveller BS. Door zorg verbonden. Proefschrift, Leiden. Amsterdam: Buijten & Schipperheijn 2004. Voor een toegankelijker Nederlandse weergave zie Henk Jochemsen, Roel Kuiper, Bram de Muynck. Een theorie over praktijken. Normatief Praktijkmodel voor zorg, sociaal werk en onderwijs. Reeks Dixit nr 1. Amsterdam: Buijten & Schipperheijn 2006.

niet als vrij inzetbare productiemiddelen gezien worden, maar als normatief gestructureerd. Het floreren van die verbanden en de daarin leven de mensen vraagt om honorering van die normativiteit.

Nog een opmerking vooraf. Juist in deze invalshoek van concrete praktijken zie ik, naast verschillen ook een zekere verwantschap met de ethiekbeoefening zoals die binnen de leerstoelgroep, met name ook door de hoogleraar, prof. Michiel Korthals, beoefend wordt en die wordt aangeduid als pragmatische ethiek.³¹

Normatief praktijkbegrip

Deze visie op praktijken is gebaseerd op bestudering van het functioneren van beroepspraktijken en op een interpretatie waarin vooral is gekeken naar structurele elementen van dergelijke praktijken (zie figuur 1). Voor de duidelijkheid orden ik mijn beschrijving van die praktijken overeenkomstig de structurele elementen die het resultaat waren van de analyse. In de algemene beschrijving zijn de voorbeelden veelal genomen uit professionele praktijken zoals we die in Nederland kennen, maar vervolgens werk ik dat uit voor de praktijk van de ontwikkelingssamenwerking (en dus niet direct voor de praktijk van de humanitaire hulpverlening, alias noodhulp).

Historisch gegroeid, samenhangend geheel van menselijk handelen

Als we kijken naar de professionele beroepsuitoefening van bijvoorbeeld een arts of een advocaat, of een docent of een ondernemer, dan kunnen we constateren dat die beroepspraktijk een sociaal gevestigd samenhangend geheel is van menselijk handelen. De beroepspraktijk bestaat als een sociale structuur waarin de nieuwe beroepsbeoefenaar intreedt en wordt ingewijd. Beroepspraktijken hebben vaak, maar niet altijd, een lange geschiedenis zoals bijvoorbeeld van arts of van geestelijke, of van regeringsleider, koning of stamhoofd of welke vorm die functie ook maar heeft gehad. Beroepspraktijken, en vooral meer gespecialiseerde professionele beroepspraktijken die een relatief lange vooropleiding vereisen, belichamen tal van normatieve keuzen die in het verleden door beroepsbeoefenaars zijn gemaakt. De beroepspraktijk vormt het handelen van een nieuwe beroepsbeoefenaar voordat

³¹ Keulartz J, Korthals M, Schermer M, Swierstra T (eds). Pragmatist ethics for a technological culture. Dordrecht: Kluwer Academic Publishers 2002.

deze eventueel die praktijk kan gaan hervormen. Als activiteit van een groep mensen die zich in de loop van de tijd ontwikkelt, kan een praktijk ook gezien worden als een lerende gemeenschap.

.....

1a) Praktijkbeoefenaar > Genormeerd (methodisch) handelen > Bestemming

Bestemming: Correspondeert met kwalificerend aspect
Genormeerd methodisch handelen: Handelen dat voldoet aan diversiteit van normatieve principes verbonden met de diverse werkelijkheidsaspecten

1b)

.....

Figuur 1: De normatieve structuur van een sociale praktijk.

Dit geldt wel in het bijzonder van de praktijk(en) van het internationale ontwikkelingswerk die in de moderne vorm nog relatief jong is en voortdurend ook zelf in ontwikkeling. Deze praktijk is zeker nog niet uitgekristalliseerd zoals de diverse andere genoemde praktijken. Dit temeer daar deze praktijk vanaf haar begin, kort na de tweede wereldoorlog sterk gestempeld is door de moderniteit, zoals uiteengezet, en meer en meer duidelijk wordt dat die visie tekort schiet. De normativiteit van het ontwikkelingswerk zelf zoals dat door professionals uitgevoerd wordt, dringt zich op en stuit op de weerbarstigheid van de feitelijke gang van zaken (zie paragraaf over deugden aan het einde van dit betoeg).

Bestemming

In de tweede plaats hebben beroepspraktijken een bepaalde bestaansreden, een centrale waarde die de praktijk probeert te realiseren, een *bestemming*. Het Aristotelische woord telos lijkt hiervoor een geschikte term, zonder overigens de hele metafysica van Aristoteles over te willen nemen. Deze bestemming structu-

reert het handelen. Het beroepshandelen bestaat niet uit een willekeurige reeks van losse handelingen maar uit met elkaar samenhangende handelingen waarvan de samenhang ontleend wordt aan de bestaansreden. Denk bijvoorbeeld aan het werk van een officier van justitie en van een advocaat in een rechtszitting. Heel het optreden van die professionals ontleent zijn betekenis aan de bestaansreden van de rechtspraak, het oefenen van recht. Maar dat geldt *mutatis mutandis* ook voor een universitair docent of een wetenschappelijk onderzoeker, al zijn de corresponderende praktijken gericht op vorming van studenten en wetenschappelijke kennis en inzicht respectievelijk.

Het is hier belangrijk de bestemming van een praktijk te onderscheiden van een persoonlijk doel van een beroepsbeoefenaar. Een advocaat heeft mogelijk gekozen voor dat beroep omdat het voor hem of haar de meest aangewezen weg leek naar een zekere status en, als je goed bent, een hoog inkomen. Maar de bestaansreden van de advocatuur is niet het hoge inkomen van haar beoefenaars. Als beroepsbeoefenaars dat wel als bestemming zien dan kan dat leiden tot vertekening van de praktijk. Miskennen van de eigen bestemming van een beroepspraktijk leidt tot verstoring van de praktijk. Bijvoorbeeld een universiteit, als institutionalisering van de academische onderwijspraktijk, die haar succes uitsluitend afmeet aan het aantal studenten dat binnen vier of vijf jaar met een diploma op zak vertrekt, loopt op zijn minst het risico studenten te misvormen in plaats van te vormen. Het moet natuurlijk ook en vooral gaan om de vraag wat dat diploma voorstelt. We zien dus dat de bestemming van een praktijk behoort tot de aard van de praktijk zelf en niet gefundeerd is in de persoonlijke bedoelingen van de beoefenaar.

Kwaliteitsmaatstaven

Het derde structurelement van sociale praktijken, in het bijzonder aan beroepspraktijken is dat het handelen daarin moet voldoen aan diverse typen van regels of normen, die in die praktijk gelden als kwaliteitseisen. De regels van de praktijk constitueren zelfs de praktijk. Dit zien we het scherpst bij een praktijk als een spel, bijvoorbeeld het schaakspel. Er bestaat geen schaakspel buiten de regels van dat spel; die spelregels constitueren dat spel. Voor de beroepspraktijken waarover we het hier hebben, geldt dat niet zo pregnant, maar de kerngedachte is dezelfde. Bijvoorbeeld, de professionele standaard in de medische praktijk constitueert die praktijk. Die standaard formuleert tevens de kwaliteitseisen waarop de praktijkbe-

. . .

oefening beoordeeld wordt. Binnen beroepsgroepen weten professionals vaak ook wel wie de spelregels in de praktijk echt goed beheerst en wie niet.

Het is goed erop te wijzen dat met de regels of normen van de praktijk niet alleen bedoeld wordt op expliciete voorschriften, al zijn die van belang. Het gaat vooral om een *know how*, om impliciete kennis, *tacit knowledge*. Kennis die als het ware belichaamd is in het schijnbaar spontane optreden van de ervaren beroepsbeoefenaar. Een praktijkbeoefenaar die zijn beroep kan uitoefenen volgens de geldende regels en standaarden is competent. De bedoelde regels of kwaliteitseisen zijn dan ook normatief van aard in de zin dat ze een weergave vormen van een competente praktijkbeoefening.

Diverse typen normen

Een belangrijke vraag is nu hoe de diverse typen van normen en standaarden die voor professionele praktijken gelden, getypeerd en geordend kunnen worden. Hierop zijn diverse antwoorden mogelijk. Voor bepaalde beroepen bestaan professionele codes, beroepsnormen, een professionele standaard e.d. Die kunnen op zichzelf heel nuttig zijn. Maar vaak zijn die vooral op het ethische gericht en verwijzen ze verder naar wat in de beroepspraktijk als goede praktijkvoering wordt aangemerkt. Waar het in dit verband om gaat, is de vraag of in het geheel van de regels en normen die gelden voor normatieve beroepspraktijken, een ordening aangebracht kan worden die helpt om diverse praktijken te typeren en om de normativiteit zoals die door beroepsbeoefenaars ervaren wordt - en dat is de manier waarop ik daarover tot nu toe heb gesproken - ook normatief geduid kan worden. Ik doe hiervoor een expliciet beroep op de reformatorische wijsbegeerte zoals die in eerste instantie is ontwikkeld door H. Dooyeweerd en D.H.Th. Vollenhoven. Deze wijsbegeerte onderscheidt in de werkelijkheid een vijftiental (sommige aanhangers zeggen veertien) onherleidbare modale aspecten. In dit verband duidt het woord 'aspect' op een onherleidbare menselijke ervaringswijze, dit wil zeggen dat iets op verschillende wijzen kan worden bekeken of beleefd. Zo kan bijvoorbeeld een handeling, bijvoorbeeld fluitspel, fysisch worden beschouwd, maar ook esthetisch en economisch. Ook beroepspraktijken als sociale entiteiten fungeren in al de onderscheiden aspecten. De werkelijkheid is veelkleurig en veelzijdig en kan niet tot een allesbeheersend gezichtspunt of principe herleid worden.

...

Die aspecten vormen tegelijkertijd gezichtspunten van waaruit het menselijk handelen en dus ook de beoefening van een praktijk, beoordeeld kan worden. De wijze waarop iemand een bepaalde praktijk uitoefent, bijvoorbeeld melkveehouderij, kan namelijk vanuit verschillende gezichtspunten worden beoordeeld, onder andere vanuit het biotische, het psychische, het logisch-analytische, het formatieve, of technische, het sociale, het economische, het juridische, het esthetische en het ethische gezichtspunt. De beoordeling vanuit deze gezichtspunten vereist principes en normen als criteria. In de lijn van de filosofie van Dooyeweerd en Vollenhoven meen ik dat deze beoordelingswijzen, die dus tevens aspecten zijn die aan heel de werkelijkheid kunnen worden onderscheiden, zelf die regels als het ware aandragen. Elk van die aspecten/beoordelingswijzen draagt zelf een normatief principe aan dat voor dat aspect kenmerkend en bepalend is. Dooyeweerd spreekt hier over de 'zinkern' van een bepaald aspect. Welnu, de bovengenoemde kwaliteitseisen die gelden voor beroepspraktijken kunnen gezien worden als normen die zijn af te leiden van de normatieve principes die de zinkern vormen van de diverse modale aspecten. Deze filosofie maakt het dus mogelijk om de normativiteit van praktijken in descriptieve zin een normatieve duiding en beoordeling te geven. De vooronderstelling hierbij is dat de werkelijkheid niet een evolutionair of historisch toevallig geheel is, maar berust in een gegeven normatieve ordening (zie boven paragraaf 'Moderniteit').³²

Alle praktijken functioneren in alle aspecten, maar de normen die aan de aspecten worden ontleend, zijn niet op alle praktijken op dezelfde wijze van toepassing. Hier moet een onderscheid worden geïntroduceerd. We zagen dat praktijken gericht zijn op de realisering van een bepaalde kernwaarde, de bestemming. We kunnen die nu nader preciseren. Deze bestemming is het normatief principe van het aspect dat voor de betreffende praktijk kenmerkend is; we noemen dat het kwalificerende aspect. Bijvoorbeeld de ondernemingspraktijk die wordt gekwalificeerd door het economische aspect heeft als bestemming het normatief principe van dat aspect, te weten spaarzaamheid of doelmatig beheer.³³

De praktijk van de rechtspraak wordt gekwalificeerd door het normatief principe

³² Dit is in de huidige cultuur niet een algemeen gedeeld standpunt. Ik wijs er in dit verband op dat de hele wetenschap uitgaat van de gedachte dat de werkelijkheid geordend is op een manier die wij kunnen kennen, ook al bestaat onder filosofen veel verschil van inzicht over de status van die orde.

³³ Dooyeweerd a.w.;II, 66.

van het juridische aspect, vergelding (retributieve rechtvaardigheid).³⁴

De normatieve principes van de andere aspecten waarin de praktijk fungeert dienen ook gehonoreerd te worden, maar onder de leiding van de bestemming van de praktijk. Bij de nadere uitwerking van de praktijk van ontwikkelingswerk kom ik hierop nog terug. In elk geval geldt dat een adequate uitoefening van de praktijk vereist een simultane realisering van de principes en normen.

Regels en deugden

De competente uitvoering van een praktijk vereist dat voortdurend een constellatie van principes en normen opgevolgd wordt om de bestemming van de praktijk te realiseren. Zoals we zagen heeft een aanzienlijk deel van de normen een *'know how'* karakter, wat betekent dat de praktijkbeoefenaar die normen als het ware vanzelf opvolgt. De normen van de praktijk liggen zogezegd besloten in de door opleiding en ervaring verworven competenties, waardoor niet bij iedere handeling eerst een bewuste weloverwogen beslissing nodig is. Als dit wel het geval was, zou de praktijkuitoefening wel heel moeizaam worden. In dit verband spelen ethische deugden een belangrijke rol. Deugden kunnen beschouwd worden als een belichaming van de relevante ethische principes in een stabiele normatieve houding van de professional. Het belang ervan is dat de ethische keuzen die men in de praktijkuitoefening maakt - en dat speelt in iedere praktijk - als het ware spontaan voortvloeien uit de deugden. De vorming van professionals -ook van wetenschappers- vraagt dus ook om deugdvorming.

Tussenstand

De typering van praktijken tot nu toe biedt een formele structuur, met een aantal normatieve principes en daarvan af te leiden normen. Maar het is onmiskenbaar dat in de concrete praktijkuitoefening de professional niet alleen de concrete situatie moet beoordelen maar ook de wijze waarop de principes en normen daarin om realisering vragen. De normatieve structuur maakt zinvol professioneel handelen mogelijk. Maar zulk handelen vereist als het ware dat die structuur tot 'leven komt', zoals een partituur zelf nog geen muziek is maar door musici tot klinken gebracht moet worden. In die actualisering van de structuur brengt de professional altijd zichzelf mee. De eigen persoonlijkheid, kennis, vaardigheden maar ook de

³⁴ Dooyeweerd a.w.;II, 129 .

attitudes en alles wat daarin belichaamd wordt van de betreffende persoon, spelen in die concrete praktijkuitoefening onontwikkbaar een rol. En dan niet als een helaas onvermijdelijke verstoring van een 'zuivere professionele' beroepsuitoefening maar juist als levensechte invulling en richtinggevende krachten. Om de betekenis hiervan voor de praktijkuitoefening te kunnen aanduiden maak ik eerst enkele opmerkingen van antropologische aard.

Antropologie

De mens is (ook) een religieus wezen.³⁵

De geschiedenis door heeft de mens beseft dat zijn bestaan afhankelijk is van de zegen vanuit de geestelijke wereld. Als religieus wezen heeft de mens dan ook een relatie gezocht tot de geestelijke wereld. Dit kreeg en krijgt gestalte in diverse godsdienstige vormen en rituelen, als gebeden en offers. Begrippen als schuld, verzoening, herstel, harmonie, vervullen in dit verband een belangrijke rol.

Antropologisch gezien kan religiositeit breed worden opgevat als een structureel kenmerk van het menselijke bestaan, namelijk als de betrokkenheid op dat wat de mens als bepalende werkelijkheid beschouwt.³⁶

De mens is een religieus wezen in de zin dat hij zoekt naar een kader van waaruit hij de werkelijkheid en zijn leven kan interpreteren en daarin een zin kan ervaren. Dit betreft niet in de laatste plaats de duiding van zijn kwetsbaarheid, van lijden en sterven en de omgang daarmee.³⁷

Dat zoeken en duiden geschiedt onder de leiding van de diepste, uiteindelijk religieus bepaalde overtuigingen die in een cultuur, in gemeenschappen en bij

³⁵ Kühn typeert daarom de mens waarvan wij archeologische sporen hebben aangetroffen als homo religiosus: '... nooit heeft er een mens zonder religie bestaan... Reeds in de ijstijd is de religie de dragende kracht en leidt tot de schepping van kunstwerken. In het Neolithicum staat het religieuze al evenzeer op de voorgrond...'. Kühn H. *De opgang der mensheid*. Utrecht: Prisma 1959; 177.

³⁶ Volgens Clouser heeft religiositeit betrekking op wat gezien wordt als 'unconditionally independent reality'; Clouser R. *The myth of religious neutrality*. Notre Dame: Notre Dame University Press 1995; 23.

³⁷ Cf.: 'Spirituality may be viewed as the actions and interactions of an embodied human actor who is facing death and creating a personally meaningful social world, a constructed world that can be either a resource or an encumbrance'. Daaleman TP, VandeCreek L. *Placing religions and spirituality in end-of-life care*. JAMA 2000; 284 (19): 2516. Viktor Frankl even asserts that the will-to-meaning is a characteristic of human existence, not just a desire or belief. Frankl VE. *De zin van het bestaan*. [The meaning of life]. Rotterdam 1978; 123-126.

individuen (over)heersen. De cultuur geeft daaraan vorm en uitdrukking in instituties, gewoonten, geschreven en ongeschreven regels en in de vormgeving van de menselijke leefomgeving. Cultuur en religie zijn dan ook zeer nauw op elkaar betrokken.³⁸

Eenzijds kan cultuur heel kort worden aangeduid als zichtbaar gemaakte religie (waarbij religie nog steeds breed antropologisch opgevat kan worden). Anderzijds biedt de cultuur aan de religie het 'materiaal' om zich te manifesteren, niet alleen in typisch religieuze rituelen maar ook in het gewone leven, dat wordt geleefd en gestalte krijgt vanuit ten diepste religieus en levensbeschouwelijk bepaalde overtuigingen en richtinggevende beelden. Met name in dit laatste vervult de techniek een belangrijke rol. Als cultureel wezen is de mens ook altijd homo technicus. Daarbij is de mens niet slechts het product van zijn voorgelacht en cultuur ('nature and nurture'). De mens is ook een actief wezen dat reageert op de stimulansen en bedreigingen, mogelijkheden en uitdagingen die vanuit de omgeving op hem afkomen en waarmee hij op een bepaalde manier omgaat. De mens 'antwoordt' als het ware op de oproep die de concrete leefsituatie hem stelt. Maar dat antwoorden krijgt richting vanuit datgene of diegene die als bepalend wordt gezien en krijgt vorm in de mogelijkheden en materialen die de cultuur aanreikt.

Het *antwoorden*, dit wil zeggen het zich op een bepaalde bewuste manier verhouden tot en omgaan met de omringende werkelijkheid, is zo kenmerkend voor het menszijn, dat de mens niet anders *kan* dan antwoorden. Anders gezegd, hij kan niet *niet* antwoorden. Iedere levensgestalte is te beschouwen als een antwoord en daarmee ook als een boodschap naar anderen. Een mens kan dus ook niet *niet* communiceren. Maar de wijze waarop de mens antwoordt en de inhoud van wat zijn leven communiceert, kan wel enorm verschillen. En verschillende godsdiensten hebben geleid tot heel verschillende antwoorden en zo tot verschillende culturen.

Welnu dat antwoorden van mensen doortrekt heel het leven dus ook de beroepsbeoefening, zoals hierboven al genoemd. Tegen deze achtergrond onderscheiden we naast de structurele zijde een regulatieve of richtingszijde aan sociale praktijken.³⁹ Wat betekent dit voor praktijken?

³⁸ 'Nu dan, cultuur is ons positieve antwoord op een gans algemeen weten aangaande de ongerepte orde van een mensenleven'. 'In cultuur zijn God en mens met elkaar verbonden'; Kruyswijk M. De ongerepte orde. Schets van een christelijke cultuurbeschouwing. Kampen: Kok 1957, p.59, 62, resp.

³⁹ Vgl. Wolters AM. Creation regained. Eerdmans:Grand Rapids (MI) 1985, 72-96. . . .

Richtingszijde van praktijken

De betekenis hiervan kan uiteengezet worden in de volgende punten.

- a. De structuurzijde van de praktijk, het geheel aan principes en normen maakt zinvol handelen in de praktijk mogelijk, maar bepaalt nog niet wat in een concrete situatie het meest adequate beroepshandelen is. Daarvoor is een interpretatie vereist van de situatie en van de regels der kunst van de betreffende professie. Een interpretatie die, zoals we zagen, altijd gevoed wordt vanuit iemands fundamentele overtuigingen over leven en samenleven en de zin van haar of zijn beroep voor het leven. Die betreffende overtuigingen behoren tot de zogenaamde regulatieve zijde. Het maakt uit of men aanhanger is van het neoliberale mensbeeld en visie op de samenleving en de rol van de markt daarin, of van een meer communautaire samenlevingsopvatting, om maar wat te noemen. Ook de wijze waarop men de deugden die nodig zijn voor een competente praktijkuitoefening ziet, hangt af van een breder verstaan van de bestemming van het menselijke bestaan.⁴⁰
- b. De overtuigingen en motieven die tot de regulatieve zijde gerekend kunnen worden, vormen ook een basis voor een kritische beoordeling van de gangbare praktijk. Dit is zonder een extern referentiepunt niet mogelijk. Daarmee is tevens gezegd dat innovaties van praktijken alleen kunnen voortkomen uit een goed functionerende regulatieve zijde bij een of enkele professionals.
- c. Iedere concrete praktijkbeoefening wordt, al dan niet bewust en expliciet, gevoed door de overtuigingen en opvattingen van de betreffende beroepsbeoefenaar. Dit houdt in dat er geen 'neutrale', objectieve beroepsuitoefening is, ook geen 'objectieve' wetenschapsbeoefening. Net zo min als een mens niet niet kan 'antwoorden' (zie boven) kan men eraan ontkomen dat de fundamentele keuzes doorwerken in de dagelijkse praktijkuitoefening. Men kan ervoor kiezen de eigen geloofsovertuiging niet direct te laten doorwerken in beroepspraktijk maar dan behelst die beslissing toch zelf weer een keuze omtrent de betekenis van die geloofsovertuiging voor de eigen praktijkuitoefening. Vanuit een christelijke visie ligt hier de vraag of christenprofessionals,

---

⁴⁰ Vgl. MacIntyre A. *After Virtue. A study in moral theory*. London (1981) 1983: Duckworth; 185-187.

bijvoorbeeld ontwikkelingswerkers, in staat zijn om hun geloofsovertuiging op een consistente wijze door te vertalen naar de praktijk. Zonder dat men daarmee de mogelijkheid van samenwerking met mensen van een andere religieuze oriëntatie zal willen uitsluiten, tenzij men er bewust voor kiest met gelijkgezinden te werken.

Deze bespreking van de regulatieve zijde die wel onderscheiden moet worden van de structuurzijde maar daarvan niet gescheiden kan worden, maakt duidelijk dat het tot de aard van normatieve praktijken behoort dat zij alleen beoefend en ontplooid *kunnen* worden onder leiding van ideeën en opvattingen over het menselijk handelen in het algemeen en over een bepaalde praktijkuitoefening in het bijzonder.

Ontwikkelingswerk als normatieve praktijk

Dan wil ik nu proberen dit model voor beroepspraktijken nader uit te werken voor ontwikkelingssamenwerking. In alle voorzichtigheid en voorlopigheid wil ik proberen daarvan enkele contouren aan te geven. Ik beschouw een verdere doordenking hiervan als een centraal onderwerp in het onderzoek dat ik op deze bijzondere leerstoel de komende jaren wil gaan doen. Daarbij wil ik - evenals in deze eerste aanzet - vooral aandacht geven aan twee elementen van de gegeven analyse. Dit zijn het kwalificerende aspect en daarmee het kwalificerende normatieve principe ervan, en de regulatieve zijde en hiermee aan de betekenis van religie.

Bestemming van ontwikkelingssamenwerking?

Een belangrijke vraag die vanuit het model naar voren komt, is wat de bestemming is van de praktijk van ontwikkelingssamenwerking. Waarop is die gericht? We zagen reeds dat in het overheersende ontwikkelingsdenken het doel primair economische ontwikkeling is, die dan wel duurzaam moet zijn, ook in sociaal en in ecologisch opzicht, de zogenaamde triple P-gedachte. Ontwikkelingsamenwerking moet de vooruitgang dienen, ook al wordt dat begrip door mensen van verschil-

lende politieke kleur verschillend ingevuld.⁴¹

Maar vooruitgang is geen neutraal begrip. Het is, in de gangbare invulling, een waarde van de moderniteit, die evenwel niet boven kritiek is verheven. Om met Gray te spreken: *'The core of the idea of progress is the belief that human life becomes better with the growth of knowledge'*. En, op dezelfde pagina: *'Belief in progress is the prozac of the thinking classes. .... It serves only to block perception of the evils that come with the growth of knowledge.'*⁴²

Een interessante benadering is die van Alisdair McGregor die welzijn (well-being) beschouwt als een centrale waarde in ontwikkelingssamenwerking. Hij omschrijft well-being als een situatie waarin:

- in basisbehoeften is voorzien
- men in staat is een bevredigende kwaliteit van leven te realiseren
- men zinvol kan handelen in het nastreven van de eigen doelen.⁴³

Hier is het doel van ontwikkelingswerk dus niet eenzijdig gericht op welvaart, of geluk van individuen, maar wordt als een sociaal begrip gezien. Welzijn kan alleen gerealiseerd worden in sociale verbanden. Drie dimensies staan hierin centraal. Een objectieve dimensie van een bepaald niveau van basisvoorzieningen die ten minste in de eerste levensbehoeften voorzien. Een subjectieve dimensie die betrekking heeft op een beleving van het eigen bestaan, 'kwaliteit van leven', als bevredigend. En tenslotte een zindimensie: de manier waarop mensen, in relaties met anderen, betekenis geven aan de twee genoemde dimensies. De betekenisgeving aan het eigen leven en handelen doen mensen in relatie met anderen; dit maakt dit begrip van welzijn tot een fundamenteel sociaal begrip. Maar de zindimensie in dit welzijnsbegrip relateert ontwikkelingswerk ook met wat hierboven is aangeduid als de

⁴¹ Zie bijvoorbeeld het onthutsende relaas van Majid Rahnema. A development worker's second thoughts. Development Upside-down, 1995; 13 (5), <http://gvanv.com/compass/arch/v1305/rahnema.html>. Rahnema was minister in het Iraanse kabinet rond 1970, heeft vervolgens gewerkt voor de United nations development [program en gedoceerd aan de universiteit van California, Berkely. Zie verder ook: Callens S, November, V, Rudolf, F. Introduction: from an aspiration for progress to the notion of sustainable development. Geographica Helvetica 1999;54 (2):71-80.

⁴² Gray J. Heresies. Against progress and other illusions. London: Granta books 2004;3,5

⁴³ http://www.governance.unimaas.nl/training_activities/seminar_series/archives_downloads/McGregor_Maastricht_01_08.ppt#256,1, Wellbeing in Developing Countries ESRC Research Group.

religiositeit van de mens.

Deze typering van het doel van de praktijk van ontwikkelingsamenwerking als well-being biedt een interessant aanknopingspunt voor het beantwoorden van de vraag naar het *kwalificerende* aspect van deze praktijk. Maar we kijken nu eerst naar het (belangrijkste) *funderende* aspect. Dit is het werkelijkheidsaspect dat bepalend is voor het type activiteiten of processen van waaruit de praktijk opkomt en ingevuld wordt.

Funderend

De ontwikkeling van sociale praktijken en instituties fundeert Dooyeweerd in het historische aspect. Dit aspect heeft bij Dooyeweerd te maken met de culturele ontwikkeling. Dit wil niet zeggen dat Dooyeweerd ontwikkeling zonder meer ziet als zinkern, dus als normatief principe van het historische aspect. Hij duidt deze zinkerker als vormende macht (formative power).⁴⁴ Nu bestaat over de visie van Dooyeweerd op dit aspect binnen de reformatorische wijsbegeerte verschil van inzicht. Ik ga op die discussie niet in maar sluit me hier aan bij het werk van vier collega's die een boek schreven over techniekfilosofie.⁴⁵ Daarin wordt positief menselijk handelen getypeerd als ontsluiting van zin en techniek als een middel daarbij, dus - iets bescheidener geformuleerd - als een poging tot zinontsluiting. In lijn hiermee en met anderen⁴⁶ zie ik, wat bij Dooyeweerd het historische aspect heet, als het formatieve aspect waarin techniek, in breedste zin, centraal staat, met als normatief principe 'zingerichte vormgeving'. Dit leidt tot de conclusie dat ook de ontwikkelingsamenwerking als praktijk is gefundeerd in het formatieve aspect. Nu opnieuw de vraag: wat is het kwalificerende, het kenmerkende van deze praktijk? Waarop is die gericht?

In elk geval niet op zo iets als cultuurontwikkeling in het algemeen.

Cultuurontwikkeling is te breed en omvattend om als bestemming van een praktijk gezien te kunnen worden. Het zou een overschatting zijn van onze mogelijkheden. Het dreigt bovendien de hele cultuur te brengen onder het gezichtspunt van

⁴⁴ Dooyeweerd a.w.; II:202

⁴⁵ Verkerk MJ, Hoogland J, Stoep J van der, Vries MJ de. Denken, ontwerpen, maken. Basisboek techniekfilosofie. Amsterdam: Buijten & Schipperheijn 2007;hs 2.

⁴⁶ Woudenberg R van. Gelovend denken. Inleiding tot een christelijke filosofie. Amsterdam: Buijten & Schipperheijn 2004; 90-96; zie ook Verkerk et al. a.w.; 303ev.

doelrationaliteit en maakbaarheid. Cultuurontwikkeling zal wel een gevolg zijn van menselijke handelen maar moet daarvan niet het planmatig nagestreefde doel zijn.

Het is net als met geluk, dat ook wel als doel van ontwikkeling wordt gezien. Als geluk het planmatig nagestreefde doel van het leven wordt, zal men het vermoedelijk nooit echt vinden. Maar het kan het gevolg zijn van een leven dat zich richt op realisering van de waarden die het leven doen opbloeien, zoals de waarden die besloten liggen in de zeven kardinale deugden uit de christelijke traditie: geloof, hoop en liefde, rechtvaardigheid, moed, wijsheid en matigheid.

Omkering

Goudzwaard en medewerkers hebben er mijns inzien terecht op gewezen dat er in de overheersende westerse cultuur een gevaarlijke omkering in waardehiërarchie heeft plaatsgevonden.⁴⁷ De waarden van economische groei, welvaart, veiligheid en bescherming van eigen identiteit zijn tot hoogste waarden verklaard; als die maar gerealiseerd worden dan zal een rechtvaardige, zorgzame en duurzame samenleving het gevolg zijn. Het is precies andersom. We moeten allereerst streven naar de fundamentele waarden als gerechtigheid, barmhartigheid en rentmeesterschap - om er maar een paar te noemen. En als vrucht van dat streven kan ook welvaart, welzijn en veiligheid tot stand komen. Die omkering van waardehiërarchie leidt tot toesluiting van zin in plaats van zinontsluiting omdat ze ertoe leidt dat de diversiteit van samenlevingsverbanden en praktijken door de verkeerd begrepen normativiteit van enkele ervan overwoekerd wordt, met name door de economische en de wetenschappelijk-technische, met een eenzijdige gerichtheid op materiële rijkdom. Ontwikkelingswerk, of dat nu in arme of in rijke landen plaatsvindt, moet dan ook niet gericht zijn op doelrationele cultuurontwikkeling. Ook niet primair op economische groei, gezondheidszorg of onderwijs, hoezeer dat allemaal ook een plek heeft. Waarop dan wel?

⁴⁷ Goudzwaard B, VanderVennen M, VanHeemst D. Hope in troubled times. A new vision for confronting global crises. Grand Rapids: Baker Academic 2007; 106.

Waarderealisaties

Mensen zoeken welzijn, ten minste in de driedelige zin zoals hierboven vermeld: levensonderhoud, ervaren kwaliteit van leven, zoeken van zin in verbondenheid met anderen. Dit alles doen mensen in tal van praktijken, en bijbehorende instituties als de formele organisatorische context van praktijken, die elk voor zich gericht zijn op de realisering van wezenlijke waarden in het menselijke leven en samenleven. Welnu, een zodanig functioneren van die praktijken en instituties waarin die waarden gestalte krijgen en ervaren worden, betekent zinontsluiting. Ontwikkeling zou ik willen zien als het proces dat vrucht is van menselijk handelen dat is gericht op waarderealisaties in de diversiteit van de praktijken en instituties. Als dit gebeurt op een wijze die de eigen normativiteit van elk van die praktijken honoreert, dan leidt dat tot zinontsluiting en goede ontwikkeling; anders tot zintoesluiting en verstoorde ontwikkeling. In het eerste geval stoppen de olifanten met vechten en kan het gras weer bloeien; in het tweede geval gaat het vechten en vertrappen door. Dit geldt alle culturen en samenlevingen en dus niet alleen voor 'arme' landen, die nog ontwikkeld moeten worden.

Dit houdt in dat ontwikkelingssamenwerking inderdaad principieel samenwerking op basis van gelijkwaardigheid moet zijn. Want 'wij' moeten even goed als 'zij' ontwikkelen. In onze cultuur worden diverse sociale sferen, bijvoorbeeld ook zorg en onderwijs, steeds meer overheerst door het economische en technische denken waardoor de centrale waarden van deze families van praktijken onder druk komen te staan. Eenzijdige beïnvloeding van het Noorden naar het Zuiden bergt ten minste het gevaar in zich dat dezelfde eenzijdigheid ook op de landen daar wordt overgedragen. En, erger nog, dat de hele onderneming van internationale ontwikkelingssamenwerking komt onder het beslag van de belangen van de rijke landen.⁴⁸ In de ontwikkelingssamenwerking zal dan ook het politieke niveau en de vraag naar de machtsverhoudingen aan de orde moeten komen.

Normatief principe

Ontwikkelingswerk dient dan ook gericht te zijn op bevordering van ontwikkeling in genoemde zin. Dus op bevordering van de ontplooiing van de diverse

⁴⁸ Eurodad fact sheet: Capital flight diverts development finance http://www.eurodad.org/uploaded-Files/Whats_New/Reports/factsheet_capitalflight08.pdf

praktijken en instituties die in een bepaalde gemeenschap en context van belang zijn voor het leven van die mensen. Ontwikkelingswerk wordt dus gekenmerkt door de zinkern van het formatieve aspect, zingerichte vormgeving. Ik concludeer dan ook dat ontwikkelingssamenwerking niet alleen in het formatieve aspect is gefundeerd maar daardoor ook wordt gekwalificeerd. Wat betekent dit?

Cultuurontwikkeling, en derhalve ook de praktijk van ontwikkelingswerk als geheel, dient mijns inziens gericht te zijn op evenwichtige ontplooiing van de diverse praktijken en instituties die in de betreffende gemeenschap bestaan of voor verder opbloei daarvan gewenst zijn, met het oog op de realisering van de corresponderende waarden in het leven van mensen.

Enkele malen heb ik met nadruk gezegd 'ontwikkelingswerk als geheel'.

Ontwikkeling, en daarmee ook ontwikkelingswerk is een uitermate complex gebeuren met een sterke gelaagdheid en diversiteit. Immers, men probeert productiemethoden in de landbouw te verbeteren, economische ontwikkeling op gang te brengen of te versterken, gezondheidszorgactiviteiten, bijvoorbeeld het opzetten van activiteiten ter bestrijding van de hiv & aids-epidemie of van een zorgstelsel, men steunt mensenrechtenactiviteiten en ondersteunt scholing van docenten basisonderwijs, etc., etc.. Die activiteiten betreffen allemaal diverse praktijken en instituties met deels verschillende kwalificerende aspecten.⁴⁹ Ontwikkelingswerk zelf kan niet alles tegelijk zijn. Het is een praktijk die het opzetten en ontwikkelen van die andere praktijken en instituties bevordert en ondersteunt.

Nadere typering ontwikkelingssamenwerking

In dit licht kom ik tot de conclusie dat de praktijk van ontwikkelingswerk zelf nauw verwant is aan het beroepsonderwijs. Ook de onderwijspraktijk wordt door het formatieve aspect gekwalificeerd. En ook de praktijk van het beroepsonderwijs leidt op voor andere beroepen; het is dan ook een praktijk die nauw verbonden is met de beroepspraktijk waarvoor men opleidt. Ik heb dat zelf ook geconstateerd in mijn werk als lector aan de hogescholen in Ede en Zwolle, verbonden met de opleidingen voor verpleegkunde en sociaal-pedagogische hulpverlening. De meeste docenten aan die opleidingen komen ook zelf uit het vak. Maar het beroepsonder-

⁴⁹ Over het belang van werken aan instituties in het kader van ontwikkelingssamenwerking, zie: Woodhill J. Shaping behaviour. How institutions evolve. The Broker 10 October 2008 (www.thebrokeronline.eu/en/layout/set/print/articles/shaping-behaviour).

wijs blijft zelf een onderwijspraktijk, geen hulpverleningspraktijk, geen ondernemerspraktijk. Tussen de beide praktijken, die van het beroepsonderwijs en die waartoe dat beroepsonderwijs opleidt, bestaat evenwel een nauwe interactie. Voor de kwaliteit van het beroepsonderwijs is dat noodzakelijk en voor de beroepspraktijk kan dat dienstig zijn.

Iets vergelijkbaars doet zich voor bij het ontwikkelingswerk. Het kenmerkende is vorming. Maar er doet zich ook een verschil voor. In het onderwijs is de vorming gericht op mensen, op de studenten. In het ontwikkelingswerk is de vorming gericht op de ontwikkeling van praktijken en instituties. Uiteraard gaat dat niet buiten mensen om en ontwikkelingswerk is dan ook altijd werken met mensen. Toch is dit accent verschil niet geheel onbelangrijk. In het onderwijs geldt op enigerlei wijze een gezagsverhouding tussen docenten student, hoezeer ook in het hedendaagse competentieren de student gezien wordt als actor van zijn eigen vorming. Van een dergelijke gezagsverhouding is in ontwikkelingswerk geen sprake of het moest zijn dat de ontwikkelingswerker onder het gezag staat van de 'ontvangende' gemeenschap. De ontwikkelingswerker staat immers ten dienste van die gemeenschap, en niet andersom.

In zoverre in de praktijk van de ontwikkelingssamenwerking de inbreng van het Noorden top-down bepaald wordt, betekent dat een principiële schending van de normativiteit van de ontwikkelingspraktijk en is die klacht dus heel begrijpelijk. Laat ik het heel duidelijk zeggen: voor zover het rijke Noorden niet bereid is de genoemde normativiteit van het ontwikkelingswerk te honoreren, is de suggestie die zowel in het Noorden als in het Zuiden klinkt, dat men er beter mee kan stoppen, terecht.⁵⁰ Maar natuurlijk is het beter om de realiteit aan die normativiteit aan te passen.

Ontwikkelingswerk is dus zingerichte vorming van praktijken en instituties door samenwerking met mensen in die praktijken. En die samenwerking zal veelal het karakter hebben van een lerende gemeenschap. Ik kom daarop straks nog even terug.

Zolang ontwikkelingswerkers in die samenwerking mensen uit de ontvangende

---

⁵⁰ E.g. Moyo D. Dead Aid; cf. <http://www.newsweek.com/id/190375>

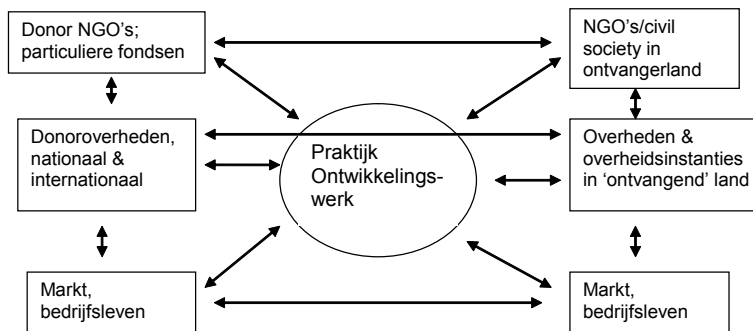
gemeenschap helpen bij de ontwikkeling van hun praktijken beoefent men inderdaad de ontwikkelingspraktijk. Maar wanneer bijvoorbeeld een landbouwkundige als landbouwkundige gaat werken in een agrarische coöperatie in het Zuiden dan beoefent hij daar de praktijk van de landbouwkundige onderneming in een transculturele situatie. Zo iemand dient in zijn werk dan ook de normativiteit van de agrarische onderneming te honoreren. Dat kan aanleiding geven tot innovatie van de bestaande praktijk, zoals in beroepspraktijken vaker gebeurt. Maar een dergelijke professional beoefent in strikte zin niet de praktijk van ontwikkelingwerk. Dit lijkt misschien een wat kunstmatig onderscheid, maar ik denk dat het van belang is om te voorkomen dat ontwikkelingswerk een containerbegrip wordt waarbij volstrekt onduidelijk blijft wat nu de normativiteit is die men geacht wordt te honoreren.

Institutionele context

Het zal duidelijk zijn dat ontwikkelingspraktijk in het kader van internationale ontwikkelingssamenwerking een uiterst complexe praktijk is omdat die aan twee kanten institutioneel ingekaderd en cultureel beïnvloed wordt (zie figuur 2). Aan de ene kant is er de Noordelijke NGO of internationale organisatie als een VN instantie (bijv. UNICEF, Wereldbank) of de afdeling humanitaire hulp van de EU e.d. Dat zijn vaak al gelaagde organisaties. Een Nederlandse NGO krijgt vaak een deel van het geld van de Nederlandse overheid uit het budget van ontwikkelingssamenwerking. Aan de besteding ervan zijn uiteraard voorwaarden verbonden en er moet verantwoording over afgelegd worden. Maar in wiens belang zijn de criteria voor besteding van het geld en voor meting van het effect? Deze institutionele achtergrond behelst bovendien gemakkelijk een top-down vaststelling van de inhoud van het werk.⁵¹ En de druk tot zichtbare resultaten bevat gemakkelijk perverse prikkels. Julio A. Berdegú van de Latijns-amerikaanse organisatie RIMISP stelt dat op dit vlak een van de grootste problemen ligt van de internationale ontwikkelingssamenwerking. In een presentatie die hij in juni 2008 in Nederland hield, stelt hij ronduit dat de huidige institutionele architectuur van de internationale ontwikkelingssamenwerking niet is toegerust om het armoede- en

⁵¹ Gumucio-Dagron A. Six degrees and butterflies. Communication, citizenship and change. In: Fowler A & Biekart K. (eds). Civi driven change. Citizen's imagination in action. Den Haag: ISS 2008; 69.

ontwikkelingsprobleem in de arme landen op een goede manier aan te pakken.⁵² De ontwikkelingsorganisaties hebben zich zijns inziens te veel genesteld in de comfortabele zone van het politiek correcte spreken en werken en produceren van de gewenste getallen die maatgevend zouden zijn voor de impact van de projecten. Daarenboven kunnen mensen die in of met die donororganisaties werken ook nog hun eigen persoonlijke of professionele belangen hebben die meer gediend zijn met korte termijn zichtbare resultaten dan met langere termijn structurele veranderingen.⁵³ Daarbij komt dan nog dat in dit geheel op enigerlei wijze ook het bedrijfsleven, met zijn eigen dynamiek en belangen nog een rol speelt. Ook aan de ontvangende kant zijn er NGO's, het bedrijfsleven en de overheden. Bij de NGO's wil ik nog apart melding maken van de kerken - een van de eerste grote globaliserende bewegingen - en van andere op geloofsovertuiging gebaseerde organisaties, FBO's (faith based organisations) in het jargon.⁵⁴ Al met al een uiterst complex veld. Vandaar dat ik meen dat het belangrijk is om een eigen praktijk van ontwikkelingswerk te definiëren - zoals ik hier tracht te doen - om de neiging van andere actoren die praktijk voor eigen doeleinden te instrumentaliseren, tegen te gaan.

Figuur 2: Belangrijkste typen van actoren in ontwikkelingssamenwerking.

⁵² www.ontwikkelingsverandering.nl/uploaded_files/Berdegue_Holanda_Junio_2008.ppt

⁵³ Zie bijv. Gumucio-Dagron, a.w. ;71,72; deze auteur meldt ook dat Noam Chomsky ontwikkelings-samenwerking zoals door de VS bedreven aanduidt als 'onduurzame non-ontwikkeling'; id.; 69.

⁵⁴ Voor een recente bespreking van hun rol in ontwikkelingssamenwerking zie James, noot 29.

Het aangrijppunt van die diverse instituties op de ontwikkelingspraktijk ligt in de diverse normatieve aspecten waarin de praktijk functioneert. Vanuit die instituties worden vaak randvoorwaarden gesteld aan de praktijk zelf, die als normen vanuit de diverse aspecten (bijv. wetgeving door overheid brengt een juridische norm mee voor de praktijk) op de praktijk inwerken. Op enkele van die aspecten ga ik nu nader in.

Formatieve aspect en en levenswetenschappen

We zagen dat voor de ontwikkelingspraktijk het formatieve aspect kwalificerend is. Deze is gericht op vormgeving en ontsluiting van praktijken en instituties met het oog op het welzijn van mensen. Daarbij zal men, als het goed is, trachten te bevorderen dat in die andere praktijken en instituties de eigen normativiteit gehonoreerd wordt, bijvoorbeeld dat het onderwijs is gericht op vorming van de studenten en niet primair een op winst gericht bedrijf betekent, dat gezondheidszorg is gericht op het gezondheidsbelang van de patiënt ongeacht afkomst, geslacht, status, gezondheidstoestand, dat de rechtspraak plaatsvindt zonder onderscheid des persoons etc. etc. Maar hoe een en ander precies wordt ingevuld, behoort tot de competentie van de professionals in die praktijken. De ontwikkelingswerker kan daarover wel haar of zijn ideeën hebben en die bij gelegenheid naar voren brengen, maar de verantwoordelijkheid moet blijven bij wie die hoort. De ontwikkelingwerker faciliteert. Dit sluit aan bij wat we eerder vaststelden, namelijk dat ontwikkelingswerk principieel - en niet alleen praktisch - de vorm heeft van samenwerking.

Dit formatieve aspect is tevens het belangrijkste funderende aspect. We merkten reeds op dat hierin techniek een belangrijke rol speelt. In de samenwerking zal sprake zijn van kennisoverdracht en van het introduceren van nieuwe technieken. Maar dan wel op een wijze die zinvol ingevoegd kan worden in de ontwikkeling zoals de plaatselijke bevolking die ziet en wil. Techniek behoort een ontwikkeling in de zin van zinggerichte vormgeving te dienen in een simultane realisering van normen en niet eenzijdig gericht te zijn op maximalisering van economische winstgevendheid. Daarbij dient die bevolking actor te blijven van haar eigen ontwikkeling. Interessant is in dit verband het onderscheid dat in de literatuur wel wordt gemaakt tussen representatieve democratie, participatieve democratie en ontwikkelingsdemocratie.⁵⁵ Laatstgenoemde

⁵⁵ Boyte HC. Civic driven change and developmental democracy. In: Fowler & Biekert, a.w.;119-128.

vorm van democratie houdt in dat gemeenschappen zelf actor blijven van hun eigen ontwikkeling. Althans voor zover mensen dat in deze wereld met altijd blijvende onzekerheden en kwetsbaarheid, kunnen zijn. Elk van de drie versies van democratie heeft een legitieme plaats in de samenleving. Maar juist in situaties waarin sociale gemeenschappen geplaatst worden voor keuzes die ingrijpende gevolgen kunnen hebben voor het hele gemeenschapsleven, is optimale betrokkenheid van de mensen die het betreft mijns inziens niet alleen een ethische vereiste maar ook, en bijgevolg, een belangrijke succesfactor.

De introductie van nieuwe technologieën zal in veel gevallen aanzienlijke gevolgen hebben. Technieken zijn niet slechts waardenneutrale middelen om een bepaald doel effectief te realiseren. Ze belichamen tal van normatieve keuzes die tot hun ontwikkeling hebben geleid en de invoering van die technieken zal dan ook diezelfde waarden bevorderen. Een van die waarden in de moderne technologie is de instrumentele rationaliteit; een buitengewoon effectief middel maar buiten scherpe normatieve grenzen ook een gevaarlijk middel.

Dit geldt ook de agrarische sector. De industrialisering van de landbouw die vooral na de Tweede Wereldoorlog tot stand is gekomen en mogelijk is gemaakt door moderne technieken, betekende niet alleen een productieverhoging maar een volledige herstructurering van de sector met diepingrijpende landbouwkundige en sociale gevolgen. Naast positieve zijn er ook veel negatieve effecten die steeds duidelijker worden.⁵⁶ Reeds mijn voorganger, prof. E Schuurman wees daarop in zijn inaugurele rede in 1986.⁵⁷ Het overheersende gebruik van transgenese van gewassen in de landbouw zie ik als een voortzetting van deze benadering die op den duur niet duurzaam is en daarom ook niet handhaafbaar.⁵⁸ Inzet van levenswetenschappen in ontwikkelingswerk dient dus nadrukkelijk onderscheiden te worden van een proces van industrialisatie van de landbouw. Dit betekent in elk geval dat

⁵⁶ Zie bijv. Fowler C, Lachkovics E, Mooney P, Shand H (1988) The laws of life. Another development and the new biotechnologies. *Development dialogue* 1988;1-2: 49,50; Josephson PR. *Industrialized nature*. Washington/London: Island Press 2002; Altieri M (1999) The ecological role of biodiversity in agroecosystems. *Agriculture, Ecosystems and Environment* 74:19-31.

⁵⁷ Schuurman E. *Crisis in de landbouw*. Een reformatorisch-wijsgerig perspectief. Inaugurele rede, Wageningen, 24 september 1987.

⁵⁸ Jochemsen H (red). *Toetsen en begrenzen*. Een ethische en politieke beoordeling van de moderne biotechnologie. Amsterdam: Buijten & Schipperheijn 2000.

de vraag naar de optimale schaalgrootte steeds weer expliciet gesteld moet worden en er nagedacht moet worden over een aangepast technologie in de landbouw en aanpalende sectoren.

Overigens betekent de vraag naar aangepaste technologie niet dat wordt teruggegrepen op tweederangs technologie; ze mag niet betekenen dat de ontwikkelingslanden de voor hen beste technologie wordt onthouden. In plaats van over aangepaste technologie kunnen we misschien beter spreken over aangepast gebruik van technologie. Een mooi voorbeeld van aangepast gebruik van moderne technieken uit de sfeer van de levenswetenschappen vond ik in het werk van collega Ruivenkamp.⁵⁹ (Ongetwijfeld zouden er vele andere te geven zijn). Hij beschrijft een viertal casussen van toepassing van geavanceerde landbouwtechnieken in ontwikkelingslanden. Die toepassingen geschieden op een wijze waarbij de life science techniek, maar ook de organisatie eromheen en de gevolgen voor de gemeenschap, geheel in handen blijft van de betreffende gemeenschappen. Die gerichtheid op hoogwaardige technieken die relatief kleinschalig en regionaal toegepast kunnen worden, zie ik als belangrijke trek van duurzame sociaal-economische ontwikkeling. De integratie van natuurwetenschappelijke met sociaal- en maatschappijwetenschappelijke inzichten en technieken lijkt mij een mooie illustratie van de ontwikkeling die de Wageningen UR zelf heeft doorgemaakt. Ze geeft aan dat deze universiteit, voor zover ik kan overzien, in een uitstekende uitgangspositie verkeert om aan integrale genormeerde ontwikkeling een belangrijke bijdrage te leveren. In elk geval wil ik aan de bezinning daarop graag een bijdrage leveren.

Biotische aspect

Het biotische aspect heeft ondermeer betrekking op de natuurlijke omgeving en hulpbronnen. De praktijk van ontwikkelingswerk zal ook de normativiteit die verbonden is aan dit modale aspect tot gelding trachten te brengen. Dit betreft in principe alle praktijken en instituties, maar dit aspect is vooral relevant voor praktijken van landbouw en natuurbeheer, inclusief beheer van natuurlijke grondstoffen voor zover die het leven op aarde beïnvloeden.

⁵⁹ Ruivenkamp G. *Biotechnology In Development: Experiences From The South*. Wageningen: Wageningen Academic Publishers (book plus dvd); 2008.

Hier speelt de vraag naar duurzaamheid in ecologisch opzicht. We kunnen dan als eerste constateren dat de Brundtland-definitie van duurzaamheid sterk antropocentrisch is. Het rapport dat onder haar voorzitterschap tot stand kwam, 'Our common future', (zie p. 10) definieert duurzame ontwikkeling als: een ontwikkeling die tegemoet komt aan de behoeften (needs) van de huidige generatie zonder dat de mogelijkheden van de komende generaties om in hun behoeften te voorzien, in gevaar gebracht worden. Duidelijk is dat het in deze definitie alleen gaat over mensen die in hun behoeften moeten voorzien, waarbij de natuur feitelijk gezien wordt als bron van middelen om dat te realiseren.

We zagen ook al dat in het overheersende denken over duurzame ontwikkeling, een onopgeloste spanning bestaat tussen de twee elementen, 'ontwikkeling' en 'duurzaamheid', die teruggaat op twee sterke cultuurstromingen in de Europese geschiedenis. Het gaat om twee polen op een lijn tussen enerzijds antropocentrisme, door Adams ook wel technocentrisme genoemd, en anderzijds ecocentrisme. Dit laatste kent als extreme vorm de verering van Gaia, moeder aarde, als een godin; in zekere zin een terugkeer naar de oude natuurreligie. Beide polen vertegenwoordigen verzelfstandigingen van iets uit de geschapen werkelijkheid. Zolang de bezinning op de verhouding tussen antropocentrische ontwikkeling en ecocentrisch natuurbeheer zich blijft bewegen op de horizontale lijn daartussen, zal zij niet tot een stabiele integratie komen. Er is op die lijn zelf tussen twee tegengestelde posities namelijk geen inhoudelijk criterium om tot een goede onderlinge afstemming te komen. Voor een dergelijke criterium is een buiten de lijn liggend referentiepunt nodig. De reformatorische wijsbegeerte vindt dat in het christelijk scheppingmotief dat de mens principieel afzet als bezitter en heer der natuur, en dat de natuur principieel tot niet goddelijke maar geschapen werkelijkheid verklaart. Tegelijkertijd komt de natuur als geschapen werkelijkheid, zij het ook door het kwaad aangetast, waardering en zorg toe, ook onafhankelijk van nut voor de mens. De mens is geroepen tot zorg-vuldig beheer en gebruik van de schepping als rentmeester.⁶⁰

⁶⁰ Voor zover de metafoor van de rentmeester gemakkelijk eenzijdig vanuit economische doelmatigheid ingevuld wordt, is de metafoor van de tuinier een goede aanvulling; zie: Jochemsen H. Vreemdelingschap en Duurzaamheid. Adma-info 1998;17, nr.1:2-9; zie ook Schuurman E. Bevrijding van het technische wereldbeeld. Afscheidscollege 15 mei 2002, Technische Universiteit, Delft: 22.

Op de implicaties van deze visie kan hier niet verder ingegaan worden en verwijst ik naar eerdere publicaties.⁶¹

Enkele andere aspecten

Een meer volledige beschrijving van de praktijk van ontwikkelingssamenwerking vraagt om een behandeling van de andere normatieve modale aspecten waarin de praktijk functioneert. Ik denk dan vooral aan het psychische, het talige, het sociale, het economische, het juridische en het ethische aspect. De ruimte ontbreekt hier om de betekenis van de normativiteit van die aspecten voor de onderhavige praktijk uit te werken. Ik hoop dat later te doen. Nu slechts enkele opmerkingen bij een paar aspecten.

In een nadere bespreking van het psychische aspect zou ik aandacht willen vragen voor de zogenaamde positieve psychologie.⁶² Deze onderzoekt de sterke kanten en deugden van individuen en gemeenschappen die hen in staat stellen te floreren. Dit sluit mijns inziens goed aan bij wat in de literatuur over ontwikkelingssamenwerking wel de 'capability approach' wordt genoemd.⁶³

In deze bijdrage heb ik de veel voorkomende vereenzelviging van ontwikkeling met economische ontwikkeling en groei gekritiseerd. Dat neemt niet weg dat naar mijn overtuiging ontwikkeling wel degelijk ook economische ontwikkeling inhoudt. En dan niet als een noodzakelijk kwaad maar ook als een vorm van zinontsluitende cultuurarbeid. Wel is het daarbij de vraag of het westerse groeiemodel daarvoor wel model moet staan. Het debat over de wijze waarop economische activiteiten, afhankelijk van de omstandigheden, het beste bevorderd kunnen worden, gaat door en dat lijkt me terecht. Naar mijn inzicht - als niet-econoom maar geïnteresseerde waarnemer van dat debat - kunnen macro-economische verhoudingen niet buiten beeld blijven.⁶⁴

⁶¹ Jochemsen H (red), 2000, a.w.. Jochemsen H. Cultuurhistorische achtergrond en ethisch kader. In: H. van den Berg, R Nijhoff (red). Bio-energie. Natuurlijk beter? Duurzame inzet van groene grondstoffen. Kort commentaar 13. Amersfoort: Wetenschappelijk Instituut ChristenUnie 2009;39-55

⁶² http://en.wikipedia.org/wiki/Positive_psychology

⁶³ Zie bijvoorbeeld Clark DA. The capability approach: its development, critiques and recent advances. Global poverty research group paper GPRG-WPS-032; www.gprg.org/pubs/workingpapers/pdfs/gprg-wps-032.pdf

⁶⁴ Zie bijv. Ha-Joon Chang. Bad Samaritans.. a.w.; en Prahalad CK. The fortune at the bottom of the pyramid. Wharton School Publishing 2006.

Het juridische aspect speelt in ontwikkelingssamenwerking een belangrijke rol. De vorming en versterking van instituties en praktijken, waaronder de overheid zelf, behoeft de ondersteuning van wet- en regelgeving en van handhaving daarvan. Niet zelden ligt in arme landen hier een belangrijk probleem. Zozeer dat in de sector juist aan deze vorm van ontwikkelingssamenwerking veel aandacht gegeven wordt en sommige ontwikkelingsorganisaties hun inzet typeren als 'rights based approach'.⁶⁵ Methodisch kan een rechtenbenadering passen in een opvatting van de ontwikkelingssamenwerkingspraktijk zoals hierboven geschetst; dus als een praktijk die door het formatieve aspect wordt gekwalificeerd. Het aanspreken van overheden op rechten die burgers hebben op grond van door die overheid zelf ondertekende verdragen, zal in veel gevallen een goede strategie zijn. Maar als de nadruk op rechten gaat betekenen dat de praktijk beoefend wordt als zou die door het juridische gekwalificeerd worden, dan rijzen er bij mij vragen. In de eerste plaats is de vraag of dat niet leidt tot een juridisering van de diverse praktijken die men wil ondersteunen, in plaats dat het eigen karakter ervan wordt gehonoreerd. Als via een beroep op de rechter en internationale verdragen de overheid wordt gedwongen toegankelijkheid en kwaliteit van de gezondheidszorg te verbeteren dan is dat een positief resultaat.⁶⁶ Maar als vervolgens individuele zorgvragers de zorgrelatie primair zien als een juridische relatie van rechten en plichten, dan gaat iets wezenlijks verloren.⁶⁷ In de tweede plaats: Wat gaat dat betekenen voor de relaties van de ontwikkelingspraktijk tot de praktijken en instituties, waaronder de overheid, die men wil versterken? Is dan niet op zijn minst het gevaar dat het betreffende ontwikkelingsland niet in een eigen tempo zijn eigen positivering van rechtsbeginselen kan realiseren? Deze vraag stel ik vooral met het oog op mogelijke spanningen tussen de eerste en de tweede en derde generatie van mensenrechten.⁶⁸ Bij de tweede generatie kan bijvoorbeeld gedacht worden aan recht op arbeid en het recht op gezondheidszorg en seksuele en reproductieve rechten. Wat is de reikwijdte ervan en bij wie kunnen ze geclaimd worden en hoe zinvol is dat? Verder denk ik ook aan rechten

⁶⁵ Aprovev Rights and development group. Rights-based development from a faith-based approach. Joint position paper. Aprovev 2008.

⁶⁶ Zie bijv. Singh Jerome A, Govender Michelle, Mills Edward J. Health and human rights 2. Do human rights matter to health? *Lancet* 2007; 370:521-527.

⁶⁷ Jochemsen H, Glas G. Verantwoord medisch handelen. Amsterdam: Buijten en Schipperheijn, 1997; hfdst 3.

⁶⁸ <http://nl.wikipedia.org/wiki/Mensenrechten>

die juist de belangen van het rijke westen dienen zoals het Amerikaanse of Europese octrooirecht, bijvoorbeeld op stoffen die in medicinale planten uit de ontwikkelingslanden geïsoleerd zijn.⁶⁹ Dit zijn ingewikkelde kwesties die nadere bestudering verdienen, maar die wat mij betreft wel meebrengen dat een rechtenbenadering tout court in ontwikkelingssamenwerking ten minste vragen oproept. Op het ethische aspect ga ik aan het einde nog kort in.

Regulatieve zijde en religie

Als laatste element van de beschrijving van de praktijk van ontwikkelingswerk wil ik nader ingaan op de regulatieve zijde ervan. Bij de algemene beschrijving van praktijken is deze al aan de orde geweest. We zagen dat deze zijde betrekking heeft op die overtuigingen, motieven en beelden die voor mensen het interpretatiekader vormen van waaruit ze hun leven duiden en daarin zin trachten te ervaren. Deze zijde heeft dus betrekking op de religieuze dimensie van het menselijke bestaan, waarin geloof, vertrouwen als functie centraal staat. We constateerden ook dat volgens reformatorisch-wijsgerige antropologische en sociaal-filosofische inzichten sociale praktijken als beroepspraktijken naar hun aard altijd door mede levensbeschouwelijk dan wel religieus bepaalde opvattingen ontsloten - of toegesloten - worden. Dit inzicht staat haaks op het streven van de moderniteit religieuze overtuigingen buiten de publieke sfeer en derhalve ook buiten beroepspraktijken te houden. Recentelijk lijkt er in Nederland weer wat meer ruimte te ontstaan voor inbreng vanuit religies in het publieke debat. Ik denk aan de WRR-studie over 'Religie in het publieke domein' en aan de nog recentere bundel 'Deus et machina' uitgegeven door de Stichting Toekomstbeeld der Techniek.⁷⁰ Ook in de sector van ontwikkelingssamenwerking is, met name sinds minister Van Ardenne, meer aandacht voor de betekenis van religie. Men is zich in de sector weer meer gaan realiseren dat, geheel tegen de verwachting van sommigen in de moderne wereld in,

⁶⁹ Puleng LenkaBula, Bahlakoana Manyanye. An African feminist ethicist evaluation of the patenting of life-forms based on African plant commons and knowledge. In: Gruchy S de, Koopman N, Strijbos S (eds.) From our side. Emerging perspectives on development and ethics. Amsterdam: Rozenberg 2008; 243-258.

⁷⁰ Donk WBHJ van de, Jonkers AP, Kronjee GJ, Plum RJJM (red.). Religie in het publieke domein. Verkenningen van een dubbele transformatie. WRR rapport V 13. Amsterdam University Press 2006; Well MDJ van. Deus et machina. De verwevenheid van technologie en religie. Den Haag: STT 2008.

ook anno 2009 de meeste mensen in deze wereld zich op een of andere wijze verbonden weten met een religieuze traditie.⁷¹ Dit geldt vrij sterk ook voor de volken die we nu juist willen helpen in ons ontwikkelingswerk.⁷² Als we het dus hebben over partnership in de samenwerking en ownership van het ontwikkelingswerk waarin we betrokken zijn, dan kan het niet anders of die mensen moeten ook in hun religie en daarmee verbonden levens- en wereldbeschouwing serieus genomen worden. Serieus nemen, kan ook betekenen bevragen; niet in de eerste plaats om te kritiseren maar om te begrijpen. Overigens is in een oprechte dialoog ook ruimte voor kritische bevraging. Religieus verwortelde opvattingen over leven en wereld zijn niet per definitie boven alle kritiek verheven. Tegelijkertijd is het in het ontwikkelingswerk van belang om eerst grondig te luisteren naar de mensen met wie men wil gaan samenwerken in hun ontwikkeling.⁷³

De mensen in de ontwikkelingslanden leven en werken in hun praktijken en instituties die ook allemaal hun regulatieve zijde hebben waarin opvattingen, motieven en beelden werkzaam zijn die vaak zijn verbonden met een religie (zie figuur 3).⁷⁴ De zinontsluiting van die praktijken vindt dan ook plaats onder leiding van die, mede religieus bepaalde, regulatieve overtuigingen. Die beïnvloeden, zo zagen we, de interpretatie van de concrete situatie en van de normativiteit van hun praktijk, de motivatie om in die bepaalde praktijk(en) te werken en de mogelijkheden van innovatie ervan. Het moge duidelijk zijn dat een vruchtbare samenwerking om diepgaand wederzijds begrip vraagt dat alleen tot stand kan komen in een open en diepgaande dialoog. Daarover straks nog iets meer.

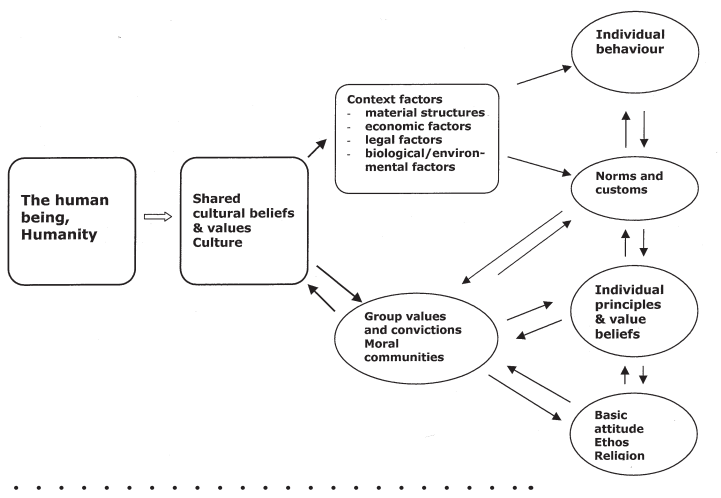
⁷¹ Selinger L. The forgotten factor: The uneasy relationship between religion and development. *Social Compass* 2004; 51: 523-543.

⁷² Njeri Mwaura P. Civic driven change – spirituality, religion and faith. In: Fowler & Biekert a.w.; 51-65; Satish Kumar. *Development and Religion: Cultivating a sense of the sacred*. *Development*. 46:4; 15–21.

⁷³ Alkire S. Religion and development. In: Clark DA (ed). *The Elgar Companion to Development Economics* 2004.

⁷⁴ Jochemsen H, Reinecke C. Conditions for the implementation of complex scientific and technological interventions on the level of personalized and community health care. In: Stoep J. van de, Strijbos S. (eds.) *From technology transfer to intercultural development. Households, practices, alliances*. Rozenberg Publishers, forthcoming 2010.

. . . .

Figuur 3: Cultuur- en motiuelagen als achtergrond van menselijk gedrag.

Regulatieve noties

Vanuit reformatorisch-wijsgerig perspectief wil ik enkele noties noemen die in de regulatieve zijde van het ontwikkelingswerk zouden kunnen functioneren. Allereerst het scheppingsmotief dat ik reeds noemde en dat vraagt om respect en zorg voor mens en wereld, maar geen verabsolutering van iets uit de geschapen werkelijkheid. Verder ook het motief van het kwaad en de gebrokenheid in het leven van mensen en in de werkelijkheid die ten diepste een religieuze wortel hebben en dus nooit met wetenschap en techniek overwonnen kunnen worden. Het christelijke denken is anti-utopistisch. Dit houdt bescheidenheid in ten aanzien van ons inzicht - wij allen kennen ten dele - en mogelijkheden. Een besef ook dat toepassing van nieuwe technische mogelijkheden altijd ook een prijs meebrengt en genormeerd gebruik aangewezen is om die zo laag mogelijk te houden. Maar de christelijke levensbeschouwing is niet pessimistisch. Het bevrijdings- of verlossingsmotief door Christus betekent dat de geschapen werkelijkheid principieel is gezet op de weg naar de realisering van de oorspronkelijke bestemming. Maar dan als gave van God. Deze verwachting verzet zich tegen iedere vorm van triomfalisme of fanatisme. Ze zet wel in beweging. De mens wordt geroepen

zich op die weg te stellen en van die bestemming iets zichtbaar te maken in het werk. Dat is zingerichte vormgeving en daarin zinontsluiting, beperkt, voorlopig, maar toch...!

Diepe reflectie

Het lijkt me goed na deze meer theoretische uiteenzetting nog kort in te gaan op de methodische kant van het ontwikkelingswerk. Ik doe dat door het beknopt bespreken van een vormingstrategie die mijns inziens goed past bij het voorgestelde normatieve praktijkmodel. Het gaat om een verdiepte vorm van reflectie zoals die in hogere beroepsopleidingen veelal beoefend wordt in supervisie en intervisie. We noemen die verdiepte reflectie 'diepe reflectie'; dit naar analogie van de in de bioethiek wel gebruikte term 'deep listening'.⁷⁵

Ik leg dit kort uit.⁷⁶ De moderne beroepspraktijk vraagt om afgestudeerden die competent kunnen handelen in gevarieerde situaties. Het onderwijs is gericht op competentieren, waarbij competenties verstaan worden als vermogens tot het oplossen van problemen in gevarieerde situaties door integratie van kennis, vaardigheden en attitude. Competentieren is holistisch leren en betreft de gehele persoon, diens rollen en de specifieke contexten waarin deze leert. In de praktijk van competentieren blijkt het gevaar te zijn dat het verschromt tot 'technieken', in het bijzonder t.a.v. sociale vaardigheden. Daarom is in het competentieren aandacht geboden voor de heilheid van de persoon en diens integraal leren. Een onderwijsvorm om dat te bereiken, is reflectie in de context van supervisie of, bij ouderejaarsstudenten, intervisie.

⁷⁵ Deze term kwam naar voren op een wereldcongres over bioethiek in Australië in 2004 in de context van de ethische noodzaak om naar mensen uit traditionele culturen en inheemse volken te luisteren op een wijze die hoort naar wat die mensen vanuit hun eigen cultuur en wereld beeld willen zeggen; zie bijv. http://www.mja.com.au/public/issues/183_01_040705/mcn10239_fm.pdf; <http://bioethics-international.org/iab-2.0/news/iabnews-may2005.pdf>

⁷⁶ Voor onderstaande paragraaf is gebruik gemaakt van de interne studie 'Een moreel profiel verkrijgen. Morele vorming in de beroepsvorming' van JH Hegeman en H Jochemsen, in het kader van het lectoraat Ethiek van de zorg, dat van 2002-2006 bestond aan de Christelijke Hogeschool Ede. De publicatie van een Engelse versie van deze studie is in voorbereiding; zie ook: H. Jochemsen, J Hegeman. Equipping Christian students to connect Kingdom citizenship to issues in today's society. In: Lantinga N (ed). Christian higher education in the global context. Sioux: Dordt College Press 2008; 223-240.

In die reflectie staat de alledaagse praktijk van de student centraal die in het kader van stages e.d. begint met de beoefening van de beroepspraktijk. Daarin wordt vooral gereflecteerd op het eigen gedrag en op de houdingen en emoties die daarbij spelen. Men zou kunnen zeggen dat daar in eerste instantie de vraag aan de orde is ‘doe ik de dingen, de beroepsuitoefening, goed?’; goed in de brede zin van competenties. Verder kan bij verder gaande reflectie ook de vraag besproken worden: ‘doe ik de goede dingen?’ Dan gaat het onder meer om de vraag naar de aard van het beroep en wat wel en niet tot de beroepscompetenties behoort.

Diepe reflectie gaat nog een stap verder. Zij is een vorm van meta-reflectie op de eigen reflectiepraktijk, waarin de vraag op tafel ligt op basis van welke criteria de praktijkuitoefening beoordeeld wordt. Daarin gaat het dus om de aannames waarop de gangbare praktijkuitoefening is gebaseerd. Diepe reflectie reflecteert dus op de normatieve overtuigingen en motivaties die al dan niet bewust gehanteerd worden bij de ‘gewone’ reflectie. Met andere woorden, daarin gaat het om de opvattingen en motieven die we eerder lokaliseerden in de regulatieve zijde van de praktijken. Hier komt opnieuw de religie aan de orde maar nu vooral in de wijze waarop die in de concrete praktijkuitoefening van de professional functioneert, dus om diens spiritualiteit. In de diepe reflectie wordt men uitgedaagd om expliciet een beroep te doen op de diepste religieuze bronnen van waaruit men zelf wil leven en handelen. Mensen echt serieus nemen in de wijze waarop ze hun leven en samenleven willen vormgeven, betekent ook leren luisteren naar deze diepere laag. Veranderingen van gedrag en levensstijl zullen ook het beste beklippen als ze een verankering vinden in deze laag van de menselijke existentie (zie figuur 3).

Ontwikkelingswerk is een vormingsproces waarin mensen elkaar helpen bewuster en meer overwogen te werken aan de vormgeving en ontwikkeling van hun eigen samenleving. Om te voorkomen dat het om meer gaat dan om bepaalde uiterlijke gedragsveranderingen die plaatsvinden zolang de donor aanwezig is en omdat de donor die graag ziet, dient in ontwikkelingswerk de diepe reflectie een plaats te krijgen. En dan met name bij het begin van een nieuw gezamenlijk traject of bij de evaluatie van een bepaalde periode van samenwerking dan wel bepaalde programma’s of projecten. Een dergelijk proces vereist deugden van openheid, eerlijkheid, integriteit, respect en aanspreekbaarheid. Opnieuw zien we dat beroepsvorming ook deugdvorming moet inhouden. Het belangrijkste middel daarbij is het voorbeeld dat de docenten/supervisoren geven.

• • •

De tweede methodische benadering is de *capability approach*.⁷⁷ Essentieel in deze benadering is de gedachte dat het in het leven van mensen niet maar gaat om het hebben van dingen en eerlijke verdeling van goederen, maar om de vraag hoe die bijdragen aan het goede leven zoals mensen dat zien. Een capability is dan een vermogen van mensen om een bepaald gewenst functioneren te realiseren. Ook deze benadering is normatief en legt de nadruk op deugden. Nadere bestudering moet duidelijk maken of deze benadering goed is te verbinden met het gepresenteerde model van de ontwikkelingspraktijk.

Empirische ondersteuning

Ter afronding van de bespreking van mijn visie op de praktijk van het ontwikkelingswerk, wijs ik nog op een empirische ondersteuning van het model. Een vraag die bij een dergelijke conceptuele verhandeling kan opkomen is: herkennen beoefenaars van de betreffende praktijk die wel? Bij zorgverleners in de gezondheidszorg, althans bij studenten, was dit in belangrijke mate het geval. Bij ontwikkelingswerkers is dat nog nauwelijks direct getoetst. Maar een zekere toetsing kan ook door vergelijking van typering van het ontwikkelingswerk die voortvloeien uit het model met de wijze waarop mensen uit deze praktijk zelf hierover spreken. Van dit laatste kwam ik een mooi voorbeeld tegen in een verslag van een internationale en interreligieuze conferentie gehouden in 2007 in Nederland.⁷⁸ In die conferentie is onder meer gesproken over ‘ontwikkelingsdeugden’ (development virtues) en hoe die passen in de praktijk van het ontwikkelingswerk. Genoemd worden:

- *begrip* (understanding) voor relaties in gemeenschappen, tussen donors en partners in teams, e.d.; deze deugd vraagt *belangstelling, ontvankelijkheid en opschorting van oordeel*
- *openheid* voor religie en spiritualiteit als belangrijke dimensie in het menselijk bestaan
- *eerlijkheid* in het vaststellen van zowel positieve als negatieve invloed

⁷⁷ Zie bijv. http://www.capabilityapproach.com/pubs/5_6_Ferrero.pdf; Clark DA. The capability approach: its development, critiques and recent advances. Global poverty research group paper GPRG-WPS-032; www.gprg.org/pubs/workingpapers/pdfs/gprg-wps-032.pdf; Alkire S. Why the Capability Approach? *Journal of Human Development and Capabilities: A Multi-Disciplinary Journal for People-Centered Development* 2005; 6, (1); 115 - 135.

⁷⁸ Transforming development. Exploring approaches to development from religious perspectives. Utrecht Knowledge Centre Religion and Development, 2008.

- van een bepaalde religie in ontwikkelingsprocessen en de bereidheid dat in dialoog met mensen van diverse religieuze overtuiging te bespreken
- het vermogen te leven met complexiteit, ambiguïteit en diversiteit, dat vraagt om *vertrouwen*, *bescheidenheid* en *onverstoorbaarheid*
  - *wijsheid* in een situatie van onzekerheden die het ontwikkelingswerk altijd kenmerken en weerstand bieden tegen risicomangement; dit vraagt voorzichtigheid en moed.

Deze deugdencatalogus past wel bijzonder goed bij wat is aangewezen als het centrale kenmerk van de praktijk van het ontwikkelingwerk, namelijk dat het principieel samenwerking is die precies vraagt om de genoemde deugden. Emil Brunner merkt ergens op dat deugden ten diepste gestalten zijn van de liefde, uitgewerkt naar bepaalde situaties. Liefde moet dan niet verstaan worden als primair een gevoel, maar als de actieve gezindheid die het welzijn van andere mensen, gemeenschappen en van de schepping ziet als intrinsiek waardevol. Liefde zo opgevat is onder mensen alleen werkzaam als gave van God en is de grootste kracht in de wereld tot werkelijke verandering. Dit wist Dante ook; hij zag liefde als het principe waardoor God niet alleen mensen maar het universum regeert. Daarmee besluit hij zijn opus magnus waarmee we begonnen:

...Zo werden mijn gevoel en wil bewogen

Door Liefde die de zon en sterren drijft

• • •

Programmatisch

Reeds in het begin merkte ik op dat het onderwerp van deze rede een programmatisch karakter heeft voor het werk en dan met name het onderzoekswerk dat ik hoop te verrichten op de bijzondere leerstoel voor reformatorische wijsbegeerte aan deze - op een andere manier bijzondere - universiteit. Daarin wil ik me vooral concentreren op de rol van levenswetenschappen en religie in het kader van duurzame ontwikkeling, vooral ook, maar niet uitsluitend in het kader van ontwikkelingssamenwerking.

Een deel van mijn werk bij de vereniging Prisma zal inhoudelijk aansluiten bij het werk als bijzonder hoogleraar, naar mijn stellige verwachting tot wederzijds voordeel.

Meer specifiek zijn op dit moment twee bescheiden onderzoeksprojecten mede met de leerstoel verbonden.

Dit is in de eerste plaats een project dat zich richt op het voeren van het gesprek tussen christelijke en islamitische geleerden over de ontwikkeling van onze (post) moderne cultuur en de rol van de techniek daarin. Dit is een vervolg op de afscheidsrede van mijn voorganger op deze leerstoel prof. Egbert Schuurman en geheel in de geest van die rede. Het betreft op dit moment een pilot waarin het Centrum voor Reformatorische wijsbegeerte, het Instituut voor Cultuurethiek, het Prof.dr. G.A. Lindeboom Instituut en de Islamitische universiteit Rotterdam met financiële steun van de Noaber Foundation samenwerken. Wanneer deze pilot succesvol verloopt, zal gestreefd worden naar een vervolg.

Het tweede project betreft een promotieonderzoek van drs. Peter Jansen naar de communicatie in het natuurbeleid in Nederland, waarin bijzondere aandacht zal uitgaan naar de religieuze motieven die daarin al dan niet expliciet een rol spelen. Dit project is een samenwerking met de opleiding Journalistiek en Communicatie van de Christelijke hogeschool Ede, in het bijzonder met de aan die opleiding verbonden lector, dr.ir. Jan van der Stoep.

Verder wordt momenteel gezocht naar financiële middelen om een promotieonderzoek mogelijk te maken naar de rol van technologie en religie in de cultuurontwikkeling, met name in ontwikkelingslanden. De bedoeling is in dat verband ook empirisch onderzoek te verrichten. Een daarvoor zeer geschikte kandidaat staat als het ware klaar om met dat onderzoek te beginnen.

Mijn onderwijsactiviteiten als bijzonder hoogleraar zijn vorig jaar september al begonnen met een collegeserie over ethiek van wetenschap en techniek, gevolgd door een serie over cultuurfilosofie gedurende de eerste maanden van dit jaar. Wat betreft de vakken die ik hoop te geven, sluit ik aan bij mijn voorganger. Naast de twee genoemde vakken zijn dat nog filosofie en wetenschapsfilosofie. Uiteraard steeds vanuit reformatorisch-wijsgerig perspectief en steeds pogend de brug te slaan naar de concrete praktijken waarop de studenten zich voorbereiden. Op deze wijze hoop ik niet alleen het gedachtegoed van de reformatorische wijsbegeerte vruchtbaar te maken maar tevens een bescheiden bijdrage te leveren aan de realisering van een deel van de missie van deze universiteit, namelijk de opleiding van competente en verantwoordelijke academici. Bepaald een uitdagend, maar ook mooi werk! Waarbij ik dan maar hoop dat de studenten dat evenzeer op prijs stellen als ik!

• • •

Dankwoord

Graag besluit ik deze rede met enkele korte dankwoorden.

Allereerst wil ik het bestuur van de Stichting voor reformatorische wijsbegeerte van harte danken voor deze benoeming en voor het vertrouwen dat daaruit spreekt!

Het college van bestuur van de Wageningen Universiteit wil ik hartelijk bedanken voor zijn instemming met deze benoeming. De rector magnificus, prof. Martin Kropff, en de voorzitter van de benoemingsadviescommissie, prof. Gert Spaargaren, ben ik erkentelijk voor een plezierig constructief-kritisch kennismakingsgesprek in het kader van de benoemingsprocedure.

Ik hoop het door u allen in mij gestelde vertrouwen niet te beschamen.

De hoogleraar van de leerstoelgroep Toegepaste filosofie, prof. Michiel Korthals, wil ik hartelijk danken voor zijn constructieve en collegiale verwelcoming van mij in de groep. Ook de andere collega's van de leerstoelgroep dank ik voor hun hartelijke opstelling. Met name Bea Prijn en Leon Pijnenburg ben ik zeer erkentelijk voor hun praktische hulp en het wegwijs maken in de mores van deze universiteit. Ik hoop dat zich de komende tijd concrete mogelijkheden van inhoudelijke samenwerking en interactie zullen voordoen.

Met enkele andere collega's van deze universiteit heb ik de afgelopen maanden (opnieuw) kennis gemaakt. Voor samenwerking in projecten waarin wijsgerige en ethische bezinning op bestaande of nieuwe praktijken een rol kan vervullen, sta ik van harte open. Waar mogelijk en zinvol zal ik daartoe ook zelf initiatieven nemen. Geachte professor Schuurman, beste Egbert, ik beschouw het als een eer, maar ook als een hele opgave jouw opvolger te zijn op deze leerstoel! Ik hoop dat het mij vergund zal zijn een waardig opvolger te wezen. Gelukkig kan ik voortborduren op het werk dat jij nalaat.

De studenten die ik reeds op de colleges ontmoette, dank ik voor hun belangstelling en hun deelname in gesprekken. Houden zo, zou ik zeggen!

. . .

Allen die in de loop van mijn leven door hun liefde en zorg ertoe bijgedragen hebben dat ik nu officieel dit ambt op mij mag nemen, ben ik daarvoor zeer erkentelijk. Dit geldt wel heel in het bijzonder mijn ouders van wie tot mijn blijdschap moeder hier aanwezig kan zijn, en Marieke.

Ook in dit werk weet ik mij in dienst te staan van Jezus Messias; die dienst is het mooiste van alles en aan Hem de diepste dank!

Ik dank u allen hartelijk voor uw aanwezigheid en voor uw aandacht!

Ik heb gezegd.

• • •

52

Prof. dr.ir. Henk Jochemsen Opdat het gras weer bloeie...

Onze cultuur kenmerkt zich door een sterke ontwikkelingsdynamiek die zich via globalisering uitstrekt over de hele wereld. Ontwikkelings-samenwerking is daarvan een uitingvorm. Hierin kunnen drie typen praktijken onderscheiden worden, het overheidsbeleid, het bedrijfsleven en ngo's. In alle drie vormen de levenswetenschappen en bijbehorende technieken een van de drijvende krachten van ontwikkeling. Evenwel, de richting waarin die praktijken zich ontwikkelen wordt mede bepaald door religieuze en levensbeschouwelijke overtuigingen. Op deze factoren en hun samenhang gaat deze rede in.